

PAPER DETAILS

TITLE: TANIKLARIN KALEMINDEN RUS ISGALINDEN SONRA TRABZON'UN DURUMU

AUTHORS: Veysel USTA

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/106456>

TANIKLARIN KALEMİNDEN RUS İŞGALİNDEN SONRA TRABZON'UN DURUMU

Veysel USTA*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Sarıkamış taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Rus ordusu Doğu Anadolu'yu işgale başlamıştı. 1916 yılı başından itibaren karadan Erzurum, denizden Trabzon vilayetlerine yönelik başlatılan askeri hareket sonunda 18 Nisan 1916'da Trabzon Rus işgali altına girmiştir. Rus işgaline maruz kalmamak üzere, işgale uğramamış batı vilayetlerine doğru başlayan Müslüman Türk göçü, açlık, sefalet, salgın hastalık ve ölümleri de beraberinde getirmişti. Yaklaşık iki yıllık bir süreyi yollarda geçiren muhacirler, 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi'nden sonra Rus ordusunun çekilmesi üzerine hicretten evlerine dönmek için yola çıkmışlardı. Büyük acılar ve sefaletler çektikten sonra evlerine dönmeyi başarabilen Trabzon muhacirleri, geride bıraktıklarından neredeyse hiçbir eser bulamamışlardı. Evleri yakılıp yıkılmış, eşyaları talan edilmiş, yaşamlarını sürdürebilecek kadar bile gıda maddesi bulmanın mümkün olmadığı ve salgın hastalıkların sokakları kavurduğu bir memleket bulmuşlardı. Rus işgalinin sona ermesinden sonra, yaşamlarını yeniden kurmaya çalışan Doğu Karadeniz şehirlerinin durumlarına tanıklık etmek isteyen bir grup gazeteci bölgede incelemelerde bulunmuştur. Bu makalede sözkonusu tanıkların gözlem ve tespitleri ışığında kurtuluştan sonraki Trabzon'un genel tablosu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Rus işgali, Rum, Muhacirlik, Trabzon, Giresun, Ordu.

THE CITY OF TRABZON AFTER THE LIBERATION IN THE WORDS OF THE WITNESSES

ABSTRACT

In the first months following the breakout of the world war, the Russian army began to invade the eastern Anatolia soon after the collapse of Sarikamish Front. From the beginnings of 1918 following the military operation done to Erzurum overland and to eastern Black Sea overseas, Trabzon was occupied by the

---

* Okt, KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, TRABZON.

Russians. The migration of Muslim Turks towards the areas that were not yet under invasion in order not to be exposed to the Russian occupation eventually led to famine, poverty, epidemics and death. Having spent almost two years moving from country to country, the immigrants departed for their home cities soon after the retreat of the Russian army after the Armistice of Erzincan signed on December, 1918. When the migrants of Trabzon were able to arrive at home having gone through various agonies, they were shocked to find that nothing was the same. The houses were burned down, their belongings were plundered; they found out a new country where it was barely possible to find a little food to eat and the epidemics were attacking the whole land. A group of journalists wanted to witness how the immigrants in Trabzon were reconstructing their lives after the Russian Invasion had come to an end. This study portrays the general status of Trabzon after the declaration of independence in the light of remarks of the witnesses.

Keywords: World War I, the Greek Invasion, Migration, Greeks, Trabzon, Giresun, Ordu.

Giriş

Osmanlı donanmasına ait gemilerin Karadeniz’de Rus limanlarını bombalamasından sonra fiilen Birinci Dünya Savaşı’na giren Osmanlı Devleti’nin Doğu Cephesi ile deniz ulaşımı, Rus donanmasının Karadeniz’deki üstünlüğü ele geçirmesi üzerine neredeyse kesilmişti. Sarıkamış hareketinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Rus kara birlikleri bir yandan Erzurum kapılarına dayanmış, öte yandan Van ve Bitlis vilayetleri Rus işgaline uğramıştı. 19 Şubat 1915’te başlayan Çanakkale Savaşı, 1915 yılı sonuna gelindiğinde İtilaf Devletleri kuvvetleri açısından başarısızlıkla sonuçlanmış ve buradaki kuvvetler başka cephelere sevk edilmişti. Osmanlı Genelkurmayı tarafından Çanakkale’den çekilen kuvvetlerin bir kısmının, askeri açıdan oldukça zayıf durumda bulunan Doğu Cephesi’ne sevk edilme kararının alınması, Rus ordusunda yeni bir hareketlenmeye neden olmuştu. Doğu Cephesi’nin takviye edilmesinden önce yeni bir harekate başlayan Rus kara birlikleri Erzurum’u ele geçirmek üzere güçlü bir saldırı başlatmıştı. Öte yandan önemli bir kısmı Batum’da konuşlanan Rus donanması da 5 Şubat 1916’da harekete geçerek Trabzon vilayetinin doğu hududundaki Türk savunma mevzilerini yoğun top atışına tutup etkisizleştirmeye çalışarak Rize’nin doğusundan sahile çıkarma yapmaya çalışıyordu. Zira Trabzon, III. Ordu açısından büyük önem arz ediyor, İstanbul ile Erzurum arasındaki en kısa yolun üzerinde bulunuyordu.¹ Ruslar, donanmalarının üstün askeri gücünün de etkisiyle Türk savunma mevzilerini ağır bombardıman altına aldıktan sonra 1916 yılının 6 Mart’ında

¹ Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 1.

Pazar ve Çayeli'yi, 8 Mart'ta Rize'yi işgal etmiş,² buradan vilayet merkezi olan Trabzon'a doğru ilerlemeye başlamıştı.³ Rus ordusunun batıya, Trabzon'a doğru ilerleyişi sırasında en önemli direniş, Of'un Solaklı ve Baltacı vadilerinde meydana gelmiş, bu direnişte askeri birliklerin yanı sıra Trabzon'dan gelen gönüllü sivil çetelerin de ciddi rolü olmuştu.⁴

Şehir, 15-16 Nisan gecesi Vali Cemal Azmi Bey ile vilayet idaresinin Trabzon'dan ayrılmasından Rus ordusunun girdiği 18 Nisan'a kadarki iki gün boyunca, Rumlar ve Ermenilerce talan edilmişti.⁵ 16 Şubat'ta Erzurum'un Rus işgaline uğraması ile başlayan doğudan batıya doğru göç, Trabzon'un 18 Nisan 1916'daki işgaline kadar büyük rakamlara ulaşmış; başka bir ifadeyle *muhacirlik* olgusu ortaya çıkmıştı.

Kafkas Cephesi'nin çökmesi (Sarıkamış taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması) ve üstünlüğün Rus ordusuna geçmesiyle denizden ve karadan Rus ordusunun kıskacına giren Doğu Karadeniz bölgesi, 1916-1918 yılları arasında çok dramatik olaylara sahne olmuştu.⁶ Bölgenin toplumsal hafızasında travmatik izler bırakan muhacirlik süreci, 1917 başlarında Rusya'da meydana gelen iç isyan, 1917 Ekim'inde Bolşeviklerin siyasal egemenliği kontrol etmesiyle yeni bir evreye girmişti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya tarafından işgal edilen topraklardan çekilme kararı alan Bolşevik yönetim, 18 Aralık 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Erzincan Protokolü'nü imzalayarak sözkonusu kararı uygulamaya koymuştu. Böylelikle Doğu Karadeniz bölgesindeki Rus işgali sona ermiş, Ruslar bölgeden çekilmeye başlamışlar, ancak onlardan boşalan cephele hızla Ermeni milislerin kontrolüne geçerek halka zulmedilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 12 Şubat 1918'de harekâtın başlatılmasına karar vermiş ve Miralay Hamdi Bey komutasındaki 37. Tümen Tirebolu'dan Trabzon'a doğru harekete geçmişti.⁷ Ve nihayet 14 Şubat'ta Görele, 15 Şubat'ta Vakfıkebir, 18 Şubat'ta Akçaabat ve 24 Şubat 1918'de, yaklaşık iki yıllık aradan sonra Trabzon yeniden Osmanlı

² Özel, *a.g.e.*, s. 4.

³ Rize'nin doğusunda kurulan Türk savunma hattında görev yapan Binbaşı Süleyman (Günçan) Bey, bu cephede yaşanan muharebeleri, işgali ve muhacirliği bütün ayrıntılarıyla ve manzum bir dille anlatmıştır. Bkz. Süleyman Günçan, *Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır*, Haz: Ömer Türkoğlu, Ankara 1997.

⁴ Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanmasıyla Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII, Kasım 2011, Sayı: 81, s. 564.

⁵ Asiye Bayındır, *Rus İşgali Döneminde (1918-1918) Trabzon*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2014, s. 24.

⁶ Hikmet Öksüz-Veyssel Usta, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 24, Bahar 2014, s. 48.

⁷ Volkan Aksoy, *Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2003, s. 42, 44.

Devleti'nin egemenliği altına alınmıştı.⁸ 24 Şubat günü Albay Kazım (Özalp) Bey komutasındaki Türk öncü birliklerinin üç koldan şehre girmeleri üzerine, Ortahisar'daki Müftülük binası önünde toplanan Türkler, durumu dualar ve şenliklerle kutlamıştı.⁹ Bu tarihten itibaren, Rus işgali tehdidi nedeniyle evlerini terk ederek batıya doğru muhacirliğe çıkan Müslüman Türk ahali geri dönmeye başlamışlardı. Ancak onları, ayrılırken bıraktıklarının aksine yakılmış, yıkılmış, harap olmuş bir memleket karşılamıştı. Rus ordularının terk ettikleri Trabzon'da muhacirleri, açlık, sefalet ve salgın hastalıklar bekler hale gelmişti. Ailelerin çocuklarının çoğunluğu yollarda, bir kısmı son gurbetlik dönemi olan muhacirlikte, kimi zehirli meyve yemekten, kimi ishalden, kimi tifo veya adı bilinmeyen bir hastalıktan ölmüşlerdi.¹⁰

Trabzon'un kurtulduğu haberini duyan muhacirler, evlerine geri dönmek için çareler aramaya başlamışlardı. Ekonomik imkanı iyi olanlar, giderken yaptıkları gibi kiraladıkları kayıklarla memleketlerine ulaşmak için uğraş verirken, muhacirlerin büyük kısmı karayoluyla geri dönmeye çalışıyordu. İstanbul Hükümeti de geri dönüş çabalarına müdahil olmaya çalışarak, Trabzon'da yaşamın yeniden kurulabilmesinde öncü rol oynayabileceklerini düşündüğü *sahib-i emlak ve araziden olan erbab-ı ziraatla tüccaranı* bir an evvel Trabzon'a ulaştırmanın yollarını arıyordu. Bu kesim içinde yer alan Trabzon muhacirlerinin tahsis edilen vapura binebilmeleri için gerekli evrakı almak üzere Sirkeci'deki İstanbul Muhacirin Müdüriyetine müracaat etmeleri çağrısında bulunmaktaydı.¹¹ Trabzon'un iase ve imarında öncü rolü oynayacağı düşünülenlerin devlet imkanıyla iadelerinden sonra, sıra kendi imkanıyla memleketlerine dönemeyen muhacirlerin sevkine gelmişti. Bunun için Dahiliye Vekaleti devreye girerek vilayetlere gönderdiği tebliğde "*Harb-i Umumi'de Rus istilası münasebetiyle dahile ilticaya mecbur olup memleketlerine avdet edemeyen şark vilayetleri ahalisinden avdete talip olanlardan hükümet marifetiyle memleketlerine sevk ve iade edileceği*" duyurusunda bulunuldu.¹² Hükümet imkanlarının yetersizliği dikkate alınarak fakir muhacirlerden bir kısmının da devlet hesabına özel kumpanyalar tarafından taşınması kararlaştırıldı.¹³

⁸ Özel, *a.g.e.*, s. 12.

⁹ Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", *Türk Kültürü*, Cilt: XXXVII, Sayı: 433, s. 273.

¹⁰ Hasan F. Güngör, *Urkiye: Muhacirlik Büktü Belimi*, Trabzon 2010, s. 131. Kitapta, Rus işgali sırasında Sürmene'den başlayıp Giresun, Ordu ve Samsun güzergâhında devam eden ve Alaçam'dan geri dönerek kurtuluştan sonra karayoluyla Sürmene'ye gelen Urkiye ve ailesinin başından geçenler anlatılmıştır.

¹¹ "Trabzon Muhacirlerinin Memleketlerine İadesi", *Tasvir-i Efkar*, 8 Mayıs 1918.

¹² "Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri", *Akşam*, 2 Haziran 1925.

¹³ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu*, Samsun 1994, s. 97.

Trabzon'da yaşamın yeniden kurulması amacıyla başlatılan çabaların tanıklarından biri de Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile Adliye Nazırı Halil Bey idi. Batum'a geçmek üzere 1918 yılı Mayıs ayının başlarında Gülnihal gemisiyle Trabzon'a gelen heyet, yetkililerle görüşmüş, Rusların çekilirken yanlarında götüremedikleri için Trabzon Limanı'nda bıraktığı malzemeler üzerinde çeşitli değerlendirmelerde bulunduktan sonra bir süre de şehirde incelemeler yapmıştı. Söz konusu heyette gazeteci olarak bulunan Abidin Daver'in ifadesiyle *"Trabzon'da feci işgalden sonra hayat-ı tabiiye yavaş yavaş avdet ediyor. Zürraa tohumluk mısır tevzi edildiği gibi mütemadiyen gelmekte olan muhacirinin yerleştirilmesine sarf-ı gayret olunuyor"*du.¹⁴

Trabzon'da yaşanmakta olan bu feci görüntü üzerine, Tasvir-i Efkar gazetesinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline uğrayan Osmanlı vilayetlerinin durumu hakkında ayrıntılı bir rapor yayımlanma ihtiyacı hissedilmişti. *Vilayât-ı Şarkıye'den Muhaceret Eden Müslümanların İstatistikî Tanzim Olunmuştur* başlığıyla yayımlanan ve devletin resmi istatistiklerinden alındığı belirtilen yazıda, savaş sırasında Ermeni çetelerinin saldırılarından kaçmak üzere evlerini terk ederek muhacir olan Müslümanlardan Sivas, Urfa, Diyarbakır, Mamuretü'l- Aziz, Ankara, Konya, İzmit, Bursa, Eskişehir vilayât ve livalarına kaçanların toplam sayısı 902.865 olarak verilmiştir. Yazıda, Rus işgaline maruz kalan vilayetlere ait rakamlar tek tek değerlendirilmiştir. Buna göre Erzurum vilayetinde yaşayan toplam 704.575 Müslüman'dan 448.277 kişinin hicret ettiği ve bunlardan 207.105'inin zayı' olduğu belirtilmektedir. Bitlis vilayetinde toplam 361.610 Müslüman'ın 253.131'i; Trabzon vilayetinde toplam 1.100.624 Müslüman'ın 354.142'si; Van vilayetinde toplam 308.000 Müslüman'ın 208.000'i; Erzincan vilayetinde toplam 148.672 Müslüman'ın 5434'ü mülteci durumundadır. Raporda, bu beş vilayetteki toplam 2.623.484 Müslüman'ın 902.865'inin diğer bölgelere göç ettiği ve toplam Müslüman nüfustan 701.166 kişinin zayı' olduğu belirtilmiştir.¹⁵ Rakamlardan da anlaşıldığı üzere, Rus işgaline uğrayan vilayetlerdeki Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu evlerini terk ederek muhacir olmuşlar ve bunların önemli bir kısmı da bir daha memleketlerine ve evlerine geri dönememiştir.

1-Trabzon'un Genel Durumu

Erzincan Protokolü'nün imzalanmasının ardından çekilme işlemlerine başlayan Rus birlikleri arasında ayrışmalar da başlamış, askeri disiplin ve otorite tamamen ortadan kalkmıştı. Limandan gemilerle yapılmaya çalışılan boşaltma işlemlerinde yaşanan aksaklıklar, Rus birliklerinin çekilmesini geciktirmiş, Bolşevik eğilimli rütbesiz askerler komutanlarının rütbelerini söker

¹⁴ Abidin Daver, "Son Haberler", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

¹⁵ "Müslüman Muhacirler", *Tasvir-i Efkar*, 11 Mayıs 1919.

hale gelmişti. Öte yandan Rus ordusu içinde etnik kökenlere dayalı bir ayrışma da ortaya çıkmış, özellikle Ukrayna kökenli askerler bir araya gelerek bağımsızlık mücadelesinin temellerini atmaya başlamışlardı.¹⁶

Ortaya çıkan bu disiplinsizlikten yararlanmak isteyen kimi Ermeni ve Rum çeteleri, savunmasız Türk köylerine baskınlar düzenleyerek yağma ve cinayetlerin artmasına neden oluyordu. Bu tür olaylara son vermek amacıyla şehre girmek için acele eden Türk ordularından, iki orduyu karşı karşıya getirmemek için ek süre isteyen Rus ordusu da zor durumda kalmıştı. 18 Şubat'ta Akçaabat'a giren Türk kuvvetlerinin Trabzon'a girişleri sözkonusu nedenlerle bir haftalık süreyle ertelenmişti. Nihayet 24 Şubat Cumartesi günü Türk kuvvetleri Trabzon'a girmişler ve tahliyesi gecikmiş bir miktar Rus askeri tarafından bando-mızıkayla Kavakmeydanı'nda törenle karşılanmışlardı.¹⁷ Böylece, Rus ordusunun iki yıl işgalinde kalan Trabzon, dayanılmaz acılarla geçen bu süreden sonra 24 Şubat 1918'de tekrar anavatana katılmanın eşsiz ve büyük sevincine kavuşmuştu.¹⁸ Türk kuvvetlerinin şehre girişiyle birlikte bir bildiri yayımlanarak durum kontrol altına alınmış, muhacirlerin geri dönmeleri için uygun zemin hazırlanmaya başlanmıştı. Osmanlı Hükümeti ve vilayet yönetimi tarafından komisyonlar kurularak öncelikle bir durum tespiti, ardından yapılacak çalışmaların belirlenmesi için çalışmalar başlatılmıştı.

Rus işgalinin sona erdiği bölgelerde imar ve iskan meseleleriyle ilgilenmek üzere Osmanlı Hükümeti tarafından Dahiliye, Sıhhiye, Maliye, Maarif, Nafia, Ziraat ve Ticaret, Posta ve Telgraf Nezaretleri harekete geçirilmişti. Bunlardan Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti mültecilerin memleketlerine iadesi, iskan ve iaşesi, halk sağlığına ait tedbirlerin icrasıyla; Maarif Nezareti mekteplerin, Nafia Nezareti yolların, Posta ve Telgraf Nezareti posta ve telgraf faaliyetlerinin, Ziraat ve Ticaret Nezareti çiftçilerin ihtiyaçlarının giderilmesiyle ilgilenecekti. Bütün bu işler için hükümetçe tahsis edilen 5 milyon liralık ödeneğin kullanımıyla organize edilecekti. Nezaretler tarafından yürütülecek bu işleri koordine etmek üzere Meclis-i Vükela kararıyla Maliye Müsteşarı Hasan Tahsin Bey'in başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş ve çalışmalara başlanmıştı.¹⁹

Giderek sayıları artmakta olan Trabzon muhacirlerinin yaralarını sarmak üzere yerel idareciler de harekete geçmişti. Trabzon'un, ahlak, maarif, ticaret, servet, imar ve sağlık sorunlarının tespiti amacıyla valinin başkanlığında üst seviyedeki memurlarla Müslim ve Gayrimüslim eşraf ile seçkinlerin katıldığı bir heyet oluşturulmuştu. Bu heyet şehrin kalkındırılması ve savaş

¹⁶ Lev Bikovski, "XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'daki Ukrayınlar", Çev: Reûde Hacıömerova, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, Güz 2007, s. 49-56

¹⁷ "Moskof İşgali Esnasında 2", *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1918.

¹⁸ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 2013, s. 234.

¹⁹ "Vilayat-ı Müstahlise İşleri", *Vakit*, 23 Ağustos 1918.

sonrası yaraların sarılmasıyla ilgili sekiz maddelik bir program hazırlamıştı. Programda yollarının inşası, harap binaların imarı, yolların tamiri, elektrikle aydınlatma ve limanın yeniden düzenlenmesi öncelikli işler olarak belirlenmişti.²⁰ Alınan kararların uygulanabilirliğini değerlendirmek üzere yapılan bu toplantılar 1919 yılı Mayıs ve Temmuz ayları arasında dört kere tekrarlanmış, Vali Mehmet Galip Bey sorunlarla bizzat ilgilenmişti.²¹

Öte yandan memleketlerine geri dönecek olan muhacirlerin bütün işlemlerinin yapılması görevi Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi'ne verilmişti. Dönüş işlemlerini sevk ve idare eden bu kurum, öncelikle beyannameler yayımlayarak işe başlamıştı. Muhacirlik sevk güzergahı İstanbul, Ereğli, Zonguldak, İnebolu, Sinop, Samsun-Trabzon şeklinde tespit edilerek Aydın, Balıkesir, Bursa, İstanbul, İzmit, Eskişehir, Bolu, Kastamonu, Konya, Adana ve Ankara vilayet ve livalarında yaşayan Trabzon muhacirlerinin öncelikle temin edilen deniz vasıtalarıyla sevkleri kararlaştırılmıştı.²²

Muhacirlikten dönen Trabzonluların yararlarını sarmak üzere kimi cemiyetler de devreye girmişti. Bunların başında, işgal yıllarında Trabzon'da kurulmuş olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Trabzon Şubesi geliyordu. En önemli desteği Rus ordusundaki Karabağlı askerlerden alan cemiyetin amacı, milliyeti her ne olursa olsun bütün Müslümanların can, mal ve namuslarının muhafaza edilmesi olarak belirlenmişti.²³ Başkanlığını, Trabzon'daki Rus ordusuna mensup bir Azeri albayın yaptığı cemiyet, Türk ordusunun Trabzon'a girmesinden önce kentteki Ermeni ve Rum çetelerinin Müslümanlara yönelik faaliyetlerini önlemek üzere bazı tedbirler almış, kendilerini savunabilmeleri için Türkleri silahlandırmıştı. Hiç kuşkusuz bu durum, Müslüman Türklerin verdiği zayıfatı oldukça azaltmıştı.²⁴

Yukarıda belirtildiği üzere bir kısmı hükümetçe tedarik edilen deniz vasıtalarıyla, diğer bir kısmı ise kara yoluyla Trabzon'a gelen muhacirler, oldukça zor zamanlar geçirmişti. Fakat Trabzon'a gelenlerden çoğu yurtlarının enkazını bile bulamayacak derecede feci bir harabiyetin şahitleri olmuştu. Trabzon'un manzarası, eski Trabzon'u büyük bir hüznle hatırlatmakla birlikte şehrin Osmanlı yönetiminden kalan mamuriyeti hemen tamamen kaybol-

²⁰ Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s. 487-488.

²¹ Rahmi Çiçek, *İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye ve Belediyecilik 1919-1925*, Trabzon 2011, s. 56.

²² Erol Kaya, "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, s. 545-546.

²³ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeni'nin Trabzon'u Düşman'dan İstirdadı*, Konya 1955, s. 90.

²⁴ Betül Arslan, "Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, s. 551-555.

muştı.²⁵ Şehre karadan yürüyerek giren her Trabzonlu ilk iş olarak Trabzon toprağına kapanıp onu sevinç gözyaşları ile ıslatıncaya kadar öpüyor, kayıkları ile limana girenler iskeleye ayak basar basmaz, hemen yerleri öpüyor, yurduna, sancağına kavuşmak bahtiyarlığına erdiği için Allah'a hamd ve şükür ediyordu. Hele şehir içinde karşılaşmış olanlar sevinç gözyaşları akıtarak kucaklaşıyorlardı.²⁶ Bu tablo, vatan sevgisinin, vatan hasretinin ulvi manzaratlarından bir parça idi ve memleket sevgisi bütün sevgilerin üstünde bir sevgiydi.²⁷

Kurtuluşu takip eden ilk günlerde harabe haline gelen bu şehirde ancak derin ve ölü bir sessizlik hâkimdi. Birçok yerleri taş molozu halinde, her taraf anlatılması güç bir pislik içindeydi. Elde yeterli miktarda işçi ve malzeme bulunmadığı için, hummalı bir çalışma yapılmasına rağmen temizlik işleri ağır şekilde devam ediyordu. Veba ve diğer hastalıkların tehdidi endişe vericiydi. Üç katlı evlerin en üst katlarında bile telef olmuş hayvan leşlerine rastlanıyordu. Su kuyuları doldurularak kapatılmış, çeşmelerin çoğu tahrip edilmiş ve suyolları bozulmuştu. Rusların kısa bir süre için bağladıkları, ancak bilahare terk edip gittikleri ahırlarda, gübreler içinde fareler yavrulamıştı. Ahır kapıları açıldığında dışarı fırlayan çok sayıda fare yavrusunun kaynaşmaları, nefret ve istikrah verecek bir dehşetle göze çarpıyordu. Bütün bunlar işgal faciasından artakalan iğrenç manzaralardı ve Rus askerlerinin temizlik kaidelerine ne derece yabancı olduklarını gösteren delillerdi.²⁸

Rus işgalinin sona ermesinden hemen sonraki Trabzon manzarasına dair ayrıntılı bilgi verenlerden biri de Abidin Daver idi. Daver, kurtuluştan kısa bir süre sonra, Batum'a geçmek üzere Gülnihal gemisiyle İstanbul'dan hareket ederek Trabzon'a uğrayan Cemal Paşa başkanlığındaki heyetle birlikte şehre gelmiş, buradaki gezi ve izlenimlerini muhabiri olduğu Tasvir-i Efkar'da tefrika etmişti. Pulathane Limanı'na uğradıktan sonra güneşli ve mavi bir bahar sabahı Trabzon Limanı'na yaklaştıklarını belirten Daver'e göre, zavallı beldenin pek çok kanamış olan halsiz, hissiyatsız, yaraları uzaktan fark edilemiyordu. Trabzon'a uzaktan bakıldığında felaketin izlerini sinesine bastırmış; konuşmadıkça, görüşmedikçe, ruhuna nüfuz etmedikçe dertlerini anlamak ve yaşadığı travmayı görmek mümkün değildi.²⁹

Cemal Paşa heyeti, Trabzon Valisi Süleyman Necmi Bey başkanlığındaki vilayet idarecileri tarafından iskelede törenle karşılanmış ve şehre hareket edilmişti. Uzaktan hemen hiç tahrip edilmemiş gibi bir manzara arz

²⁵ "Trabzon Ne Halde", *Vakit*, 3 Nisan 1918.

²⁶ Hikmet Öksüz-Veyssel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 2008, s. 138.

²⁷ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 366.

²⁸ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 370.

²⁹ Abidin Daver, "Batum'a Doğru 2", *Tasvir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918.

eden Trabzon'un nasıl harap ve perişan olduğunu anlamak için geçilen sokaklarda etrafa şöyle bir bakmak yeterliydi. Genişleme çalışması için açılan caddelerde bütün evler -maalesef hep İslam evleri- temelinden yıkılmıştı. Diğer mahallelerde ise ötede beride yine tamamen tahrip edilmiş evler bulunmakla birlikte sağlam kalabilmiş az sayıda ev ise adeta iskelet görünümündeydi. Camlar, çerçeveler, kapılar, merdivenler, döşemeler, kaplamalar, tavanlar velhasıl bütün müstemilat kırılmış, koparılmış, parçalanmış, kimisi de Hristiyanlara yakacak olmuştu. Evlerin taşınmaz kısımları böyle olunca taşınabilir kısmının başına gelenleri anlamak için fazlaca düşünmeye gerek yoktu. Trabzon çarşısı da kısmen harap olmuş ve Müslümanlara yaptıkları kötülüklerin cezasına uğramak korkusuyla yerli Rumlardan çoğu Rus ordusuyla birlikte şehri terk etmişti. Bu durumun da etkisiyle, savaştan öncekiyle kıyaslanamayacak olsa da şehirde az çok ticari faaliyet de mevcuttu.³⁰

Trabzon'un Rus işgalinden kurtuluşundan kısa bir süre sonra, Osmanlı Hükümeti tarafından oluşturulan bir heyetle Trabzon'a gelenlerden biri de Ahmet Refik (Altınay) Bey'di. Gezi izlenimlerini *Kafkas Yollarında* adıyla Tanin gazetesinde yayımlayan Ahmet Refik, işgal sonrası Trabzon'u hakkında oldukça önemli ve ayrıntılı bilgiler vermişti. Evliya Çelebi'nin, "*Burası gül ve reyhan ve erguvan açar*" bir belde idi diye tarif ettiği Trabzon'un "*aylarca Moskof istilası altında kalan, aylarca ana vatandan uzak yaşayan bu belde, şimdi bahar çiçekleriyle süslenmiş, pür-sevk ve sürûr topraklarıyla, beşâsetiyle kendisini tesirâne bir hürmle ziyarete gelenleri selamladığını*" ifade ederek ilk izlenimlerini aktarmıştı. Fakat bu güzellikte yaralı ve perişan bir kalbin acı tebessümleri duyuluyordu. Trabzon yaralanmıştı, Trabzon perişandı, Trabzon manen, maddeten bir harabe idi. Başında zarif çiçeklerle görünen bu kız, güzel ve câzip simasını ancak taçlar içinde gülümseyerek gösteriyordu. Fakat içini bilerseniz, vücudunu görseniz, mermilerden, katil ellerden, kötülük yapmaya adanmış parmaklardan ne yaralar almış, ne darbeler yemiş, ne felaketler görmüştü... Trabzon bir harabe idi. Sokaklarda dolaşan, perişan ve pejmürde kıyafetli halk, büyük ve feci bir yangından sonra, sönen ocaklarını, yanan evlerini görmeye gelen, çocukluk hatıralarını muhafaza eden, köşelerin mahvolduğunu acı bir tebessümle seyreden insanlar durumundaydı. Bu felaketten kurtulan az sayıda bina vardı. Şehrin en muntazam, en el değmemiş binaları; kayaların dibindeki Rum kilisesi, Rum mektebi, Rum mezarlığı ve çoğunlukla Rum evleriydi. Eski Trabzon, kahraman Yavuz'un gençlik zamanlarına şahit olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı surlarının içi, bütünüyle tahrip edilmişti. Bu harabeler içinde denize paralel iki uzun yol açılarak genişletilmişti. Deniz kenarındaki mendirekle şehrin ortasından denize paralel olarak açılmış harâbe halindeki yoldan başka yeni yapılmış hiç bir şey yoktu. Her şey, her köşe, her

³⁰ Abidin Daver, "Batım'a Doğru 2", *Tasvir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918.

ev, her sokak, her türbe tahrip edilmişti. Bu feci yangın enkâzı ortasında camiler çıplak minareleri, mezarlıklar kâmilten kırılmış taşları, araba çöplüğüne dönmüş meydanlarıyla kalplere elem veriyordu. Sokaklar teneke, eşya, aba, çizmeler, Rus kalpakları, araba, tekerlekleri, hayvan ölüleri, kiremit yığınlarıyla doluydu. Bir zamanlar mutlu ailelerin şen şakrak şekilde yaşadıkları bahçeler, şimdi yıkılmış duvarlar ortasında çıplak kalmış, duvarlarında yabancı otlar bitmişti.³¹

Bütün bu olumsuz tabloya rağmen memleketlerine, baba yurtlarına geri dönen Trabzonlular yaralarını sarmak, ocaklarını tütürmek için kolları sıvamışlardı. Bütün vadi, Trabzonluların çalışkanlıklarına parlak bir nişaneydi. Kayalara çarpan, çağlayan, akan, köpüren derenin üstünde, insan duramayacak derecede dik meyillerde, kadın, çoluk, çocuk, üryan ve perişan, ellerindeki belleriyle tarlalarını belliyorlardı. Bu çalışan, ekmeğini topraktan çıkaran, evlatlarını aziz vatanın müdafaası için hudutlara gönderen halk oldukça perişan bir vaziyetteydi. Ayakları çıplak, esvaplar lime lime, yüzler yanmış, eller insan eli olmaktan çıkmış, göğüs, bağır açık, karınlar aç bir şekilde çalışıyorlardı. Tarlalarda genç ve dinç hiç bir erkek yoktu. Bu müthiş istilâdan sonra harap kulübelerine dönen bedbaht köylüler bile, ağarmış sakalları, bükülmüş vücutlarıyla çocuklarını ve torunlarını omuzlarına almışlar, yaşamak, mesut olmak için yurtlarına dönüyorlardı. Bazen yol kenarlarındaki yangın yerlerinde, felaketten kurtulan duvarlar üzerine yeni kerestelerden çatılar kuran köylüler görülüyordu.³²

Kurtuluş sonrası Trabzon'undan sözeden diğer bir yazı da Vakit gazetesinde yayımlanmıştı. Yazıda, Trabzon vilayetinin Rus işgali sırasında ne denli büyük yıkımlara sahne olduğu ifade edilmişti. Trabzon'un genel durumu içleracısı bir haldeydi. Bu manzara yalnızca şehir merkezine özgü olmayıp, vilayetin neredeyse tamamı bu durumdaydı. İşgal sırasında halkı muhacerete çıkan köylerden eser kalmamıştı. Yağma veya tahrip edildikten sonra kendi haline terk edilen bu köylerin enkazını seller sürükleyip götürdüğünden bugün bulundukları yerler hakkında bir fikir edinmek bile mümkün olmaz hale gelmişti. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri Zigana köyüydü. İşgalden önce 300 hane olan köy, kurtuluştan sonra 80 haneye gerilemişti. Harava köyü? eskiden 300 nüfusa sahipken bugünkü nüfusu seksene inmişti. Ziraat, savaştan öncekine göre yüzde onbeş düzeyine düşmüş, işgalden önce her hanenin dört beş ineği olduğu halde şimdi ancak dört beş haneye bir çift hayvan düşmekteydi.³³

Buna karşın halkı hicret etmemiş olan Hristiyan köyleri hemen hiç hasar

³¹ Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 1", *Tanin*, 4 Haziran 1918.

³² Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 2", *Tanin*, 22 Haziran 1918.

³³ "Anadolu'da Harab Olan Vilayetlerimiz", *Vakit*, 30 Eylül 1919.

görmemişti. Nitekim Cevizlik'ten Hamsiköy'e kadar pek çok Rum köyü vardı ve neredeyse hiç biri tahrip edilmemişti. Kiliselerinin kapıları sımsıkı kilitlenmiş, köylüler tarlalarında çalışıyorlardı. Çoğunluğu taştan, ufak bir kapı ile bir iki pencereyi ihtiva eden kiliseler, eski Bizans hayatını hatırlatıyordu. Hristiyan halkın durumu böyle iken aynı köylerdeki Müslümanların durumu oldukça kötü, bu güzel ve verimli topraklarda aç ve sefildiler. Cevizlik haraptı ve bütün köy yangın yerinden başka bir şey değildi. Yol kenarlarında yardım isteyen ve aralarında kızların da bulunduğu küçük çocuklar mevcuttu. Bunlardan biri yırtık esvabları, çıplak, güneşten kızarmış bacakları, boynunda bezden kesesi, elinde değneğiyle adeta sahnede dilenci rolüne çıkmış müstesna, zarif, tahsil görmüş bir matmazeli andırıyordu. Henüz on, oniki yaşında idi. Kim bilir kaç ay ekmek yüzü görmemişti.³⁴

2-Yapılan Tahrifatlar

Trabzon şehrinin 18 Nisan 1916 tarihinde Rus işgaline uğramasından sonraki süreçte, çeşitli nedenlerle önemli tahrifatlar yaşanmıştır. Bunlardan bir kısmı işgal sırasında özellikle Rus bahriye birlikleri tarafından yapılan yağmalardır. Şehirde Rus askeri otoritesinin kurulmasından sonra yaşanan gelişmelerden biri, Müslüman Türklerin büyük kısmının şehri terk etmelerini fırsat bilen Rumlar tarafından yapılan yağma ve tahrifatlardı. Bir diğeri ise Rus işgal kuvvetlerinin işgal ettiği bölgeleri Rus Çarlığı'nın bir parçası haline getirmek amacıyla yaptığı düzenlemelerdi.

Trabzon'un işgalinden sonra bölge askeri komutanlığına getirilen General Schwarz, şehirde yapılmasını düşündüğü işlerle ilgili olarak yetkililere sunduğu raporun uygulanması için izin aldıktan sonra öncelikle bir şehir planı yapılmasına karar vermişti. Bu plan çerçevesinde yapılan en önemli düzenleme, bugün Maraş Caddesi olan caddenin Meydan Parkı'ndan (Hürriyet Meydanı, Meydan-ı Şarki) başlanarak doğuya doğru genişletilmesi olmuş ve bu caddeye Rus Caddesi adı verilmişti.³⁵ Diğer bazı ana caddelere de Lyahovskaya, Velikoknjeskaya ve Paçtovaya adları verilmişti.³⁶ İsim değişikliği yalnızca caddelerle sınırlı kalmamış, çok sayıda mahalle ve sokak ismi de değiştirilerek Rusçaya dönüştürülmüştü.³⁷ Tarakçıoğlu'na göre bu düzenleme;

³⁴ Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 2", *Tanin*, 22 Haziran 1918.

³⁵ Akarca, *a.g.m.*, s. 148.

³⁶ Yakov Kefeli, *Anılar 1914-1916*, Çev: Erdoğan Altınkaynak, Ankara 2013, s. 129.

³⁷ Çiçek, *a.g.e.*, s. 41. Kurtuluşun sonra da uzunca bir süre Rusların koyduğu adlar Belediyece değiştirilmemişti. Bu durumun, şehircilik hizmetleri açısından aksamalara neden olduğu İstikbal gazetesinde yeralan bir yazıda açıkça ifade edilmişti. Çiçek, *a.g.e.*, s. 121. Bu dönemde Trabzon'da Osmanlı harfleriyle yayımlanan, ancak hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Mustafa Sırrı'nın sahipliğindeki Trabzon adlı gazetede yer adlarının Rusça olarak kullanıldığı, gazetenin idare yerinin "*Lyahof Caddesi'nde 153 numaralı daire-i mahsusadır*" şeklinde

tamamı Türklerden oluşan bu mahalleyi ortadan kaldırarak bir tür demografik düzenleme amacını taşıyordu.³⁸ Rum evleri ve kiliseleri sağlam bir şekilde dururken Osmanlı surlarının içi, kâmilen tahrip edilmişti. Bu harabeler içinde denize muvazi iki uzun yolun açılmış ve genişletilmiş olduğu görülüyordu. Deniz kenarındaki mendirekle harâbeler ortasında açılan yoldan başka yeni yapılmış bir şey yoktu.³⁹ Trabzon'da Rus imarı denilen işler, işgalden sonra kurulan askeri düzenin tesisi amacıyla yapılan düzenlemelerdi. Zira Türk ordusunun her an şehri geri almak için bir askeri hareket düzenlemesinden korkuluyordu. Şehrin savunması amacıyla getirilen ve hakim mevkilere konuşlanması planlanan topların çok küçük bir kısmı yerlerine taşınabilmişti. Zira bunların taşınabilmesi için yol yapımı oldukça yavaş ilerliyordu.⁴⁰ Aslında Ruslar, askeri zaruretler üzerine ve yalnız askeri amaçlar için ufak tefek tesisat yapmış olmalarına rağmen gerçekte şehri tahrip etmişlerdi. Yapılanlar arasında, limandaki mendirek, birkaç depo ve yol en esaslı olanlarıydı.⁴¹

Kentin Rus işgaline uğramasından sonra, işgal bölgelerinin Rus çarlığı'nın bir parçası haline getirilmesini temin amacıyla görevlendirilen Prof. Uspenski başkanlığındaki Rus Bilimler Akademisi Heyeti çalışmalarına başlamış, kentin arşivlerindeki vesikaların bir kısmı Ortahisar Camii'nde toplanmıştı. Bir kısım belgeler ise terkedilmiş vilayet binasının bahçesinde Rus askerleri tarafından yakılmıştı. Ermeni asıllı General Parsadanov'un emriyle, Türklerin egemenliği boyunca bölgeye ve mahkemeye ait bütün belgeler bu dere yatağına yığılıp ateşe verilmişti. Ruslar tarafından Trabzon'un demografik yapısını tespit için bilimsel bir çalışma yaptırılmış; özellikle mülkiyet kayıtlarının toplandığı Ortahisar Camii'nin kilitli kapısı, bir gece yerli Rumlar tarafından kırılarak bu belgelerin önemli bir kısmı tahrip edilmişti.⁴²

Vilayet yönetiminin terk ederek Ordu'ya taşındığı ve bununla birlikte çok sayıda Müslüman Türk'ün de muhacirliğe çıktığı Trabzon, Rus ordusunun komuta kademesinin şehre girdiği 18 Nisan'dan birkaç gün öncesinde ciddi bir yağmaya uğramıştı. Yağmacıların başında, Türklerin gitmesini kendileri için bir fırsata dönüştürmek isteyen yerli Rumlar geliyordu. Onlara ilave olarak savunmasız şehre bir tür yağma ordusu olarak giren Rus deniz birlikleri de ciddi tahribatlarda bulunmuştu. Mintslov; General Lyahov'un Rus ordusunun başında 18 Nisan'da şehre girdiğinde şehrin Rumlar tarafından yağmalandığını

---

verilmesinden de anlaşılmaktadır. Bkz. Ek: 1. Bu tek sayfalık gazete nüshasını benimle paylaşan Dr. Halit Dünder Akarca'ya teşekkür ederim.

³⁸ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, s. 139.

³⁹ Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 1", *Tanin*, 4 Haziran 1918.

⁴⁰ Sergei Rudolphovich Mintslov, *Trapezundskaya Epopeya*, Berlin 1922, s. 200-201.

⁴¹ "Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevlan", *Tanin*, 18 Mayıs 1918.

⁴² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürelen Eserler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 153, Aralık 2004, s. 14-15.

gördüğünü, deniz kuvvetlerinin herhangi bir direnişte bulunulmayan Trabzon'u bombalayarak kara birliklerinden önce şehre girdiklerini ve bu aptalca bombalama nedeniyle şehrin bir kısmının yıkıldığını ve çok sayıda insanın yaralandığını belirtmekteydi. Ona göre Trabzon, şimdi kederli ve acılı bir görünüme bürünmüş durumdaydı. İnsan, şehrin dolambaçlı sokaklarında yürürken, sanki ölü Pompei'de dolaşıyor gibi hissediyordu. Bütün evlerin camları kırılmış, çerçeveleri, kapıları parçalanmıştı. Evlerin bahçelerinde her türlü rezalet sergilenmekteydi. Her şey pisletilmiş, parçalanmış, dağıtılmış, kırılacak ne varsa kırılmıştı. Bu durum, şehre Petro Amuyenskiy'in doldurduğu yağmacılar ve kıta gerisi askerlerin işiydi. Özellikle hemen fark edilen denizciler, ellerinde çuvalarla hızla şehre doğru koşturuyor, bakır kalemleri, ispanyoletleri kırıp söküyorlardı. Değerli ne bulurlarsa derhal çuvallarına doldurdıkları gibi ortalığı yıkıp dağıtıyorlardı.⁴³

Mintslov'un anılarında, işgal sırasındaki Trabzon şehrini ölü şehir Pompei'ye benzetmesi, durumun vahametini açıkça ortaya koyuyordu.

Rusların Trabzon'u işgal etmesini, bağımsız bir Pontus devleti kurma girişimlerinin yeni bir aşaması olarak gören Rumlar, Rus işgal ordusunun kente girmesini büyük bir sevinçle karşılamışlardı. Osmanlı hakimiyeti altında beşyüz yıla yakın bir süre bir arada yaşadıkları Müslüman Türklere ve mallarına yapılan saldırıların yanısıra Türk idaresine ait resmi kurumların tabelalarının bile kin ve nefret duygularıyla sökülmesi,⁴⁴ sonu mübadeleye varan sürecin adeta ilk işaretleri gibiydi. O kadar ki Rumların ruhani lideri olan Metropolit Hrisantos, maiyetindeki 20 kadar papazla dini bir tören düzenleyerek Rus ordusunun zaferine ve Hristiyan halkın Türk boyunduruğundan kurtarılmasına dua etmiş,⁴⁵ ardından işgal kuvvetlerinin üst düzey komutanlarıyla birlikte kiliseye gidilerek burada ayin-i ruhaniye katılmışlardı.⁴⁶ Her iki unsurun Ortodoks Hristiyan olmasının da etkisiyle Rus desteğini arkasına alan Rumlar şehirde soyulmadık, yıkılmadık bir Türk evi bırakmamışlardı. O kadar ki Türk evlerinden çalınan mangal ve karyola gibi ev eşyaları Rum kadınları tarafından Kadınlar Pazarı denilen yerde satıla satıla bitirilememişti.⁴⁷

Rus işgalinin Trabzon'da yarattığı tahribat, kısa sürede giderilebilecek bir felaket değildi. Aradan yıllar geçmesine rağmen tahribatın çeşitli etkileriyle karşılaşılıyor ve buna dair önlemler alınmaya çalışılıyordu. Milli Mücadele'nin başarıyla tamamlanıp yeni Türk devletinin kurulması ve Cumhuriyetin ilanın-

⁴³ Mintslov, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁴⁴ İşgal günlerinde Ruslar tarafından çekilen dokümanter görüntülerde, "Trabzon'daki Rum ve Ermeniler tarafından Türk resmi daire tabelalarının sökülmesi" diye tanımlanan bir kare ek 1'de yer almıştır.

⁴⁵ Çapa, *a.g.m.*, s. 270.

⁴⁶ Mehmet Bilgin, *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Trabzon 2008, s. 45.

⁴⁷ Çapa, *a.g.m.*, s. 270.

dan sonra bile işgalin yol açtığı yaraların sarılmasına çalışılıyordu. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün 15 Eylül 1924'te Trabzon'a yaptığı ziyaretin son günü olan 17 Eylül'de Trabzon esnaf ve tüccarını kabulünde kendisine Rus işgali sırasında Reji İdaresine teslim edilen tütünlerin paralarını henüz alamadıkları yönünde şikayette bulunulmuştu.⁴⁸ Akçaabatlı tütün üreticilerinin sorunlarının çözülmesi için ilgili vekaletlere talimat veren Mustafa Kemal,⁴⁹ Başbakan İsmet İnönü nezdinde durumu yakından izlemiş,⁵⁰ Ticaret Vekili Hasan Bey, konunun ilgilerce görüşülerek çözüme kavuşturulduğu bilgisi aktarılmıştı.⁵¹ Mustafa Kemal'in Trabzon'da işgal döneminde yaşanan sorunlara çözüm aramasındaki hassasiyetinin de etkisiyle olsa gerektir ki Trabzon'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra vilayet makamından yayımlanan 5 Kasım 1924 tarihli bir bildiriyle, Rus işgali nedeniyle emlak ve emvali tahrip edilerek zarar görenlerin sözkonusu zararlarını belgeleyecek dokümanla Hariciye Vekaleti'ne başvurmaları istenmişti.⁵²

a-Meydan ve Çevresi

Tasvir-i Efkar gazetesinin kurtuluştan sonraki Türk şehirlerinin durumlarını tespit etmek amacıyla görevlendirdiği özel muhabir tarafından Nisan 1918 başlarında görülen Trabzon hakkında *Moskof İşgali Esnasında* başlıklı iki yazı yayımlanmıştır. Buna göre, Trabzon'da yaşanan iki yıllık Rus işgali sırasında Ermeni çeteleriyle, yerli işbirlikçileri tarafından işlenen cinayet ve yapılan tahribat şehri, *vicdanları sızlatacak bir felaket manzarasına* dönüştürmüştü. Osmanlı cephesine karşı Rusların yürüttüğü askeri hareketin merkezi olarak konuşlandırılan ve buradan cephenin diğer kısımlarına aktarılmak üzere Trabzon'a çıkarılan yüzlerce piyade topu, nakliye arabaları ve otomobiller için Meydan'dan batıya doğru iki yol açılmıştı. Bu yolların açılması için 800 ev yıkılmış, bölge çamur ve enkaz yığını haline getirilmişti. Rus askerlerinin ikametine tahsis edilen evler ise yıkılmamış olmasına rağmen ciddi bir tahribata uğramış, tamirsiz oturulamaz hale gelmişti. Korunan evler yalnızca Rus komutanların ikamet ettikleriyle Rumlara ait evlerden ibaretti. İşgalin ilk günlerindeki kargaşadan yararlanan belediye yönetimi, terk edilmiş Müslüman Türk evlerindeki eşya ve emval-i metrukeye, bedelleri belediye sandığına aktarılmak üzere elkoymuş, ancak kendi tasarruflarına geçirmişlerdi. Bunlar arasında Rumların tanınmış şahsiyetlerinden Avukat Teoflaki de vardı ve Türk ordusunun Trabzon'a girmesinden önce zimmetine geçirdiği mal ve paralarla birlikte Rus ordusuyla Trabzon'u terk etmişti. Yaşanan bu büyük tahribattan

⁴⁸ BCA, Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem (CÖK), B1/7.

⁴⁹ BCA, CÖK, B1/6.

⁵⁰ BCA, CÖK, B1/19.

⁵¹ BCA, CÖK, B1/10.

⁵² *İstikbal*, 5 Kasım 1924.

sonra şehir *adeta bir baykuş yuvası* görünümü arz ediyordu.⁵³ Ruslar, iki yıllık işgal süresinin ardından geriye şehrin tahrip ve yağmalanması ile Rum ve Ermenilerin Müslüman Türklere yönelik fenalıklarına alet olmaktan başka bir şey bırakmamıştı. İşgal sırasında el koydukları Türk mallarını *tekalif-i harbiye* olarak değerlendirmişler, *kendi tebaalarından ve ağniyadan* olan Kostaki bu durumu; “*Osmanlı hükümetinden hiçbir fenalık görmedim. Şimdi kendi metbu’umdan ve etba’ından hatıra gelmeyecek fenalıklar görüyorum*” şeklinde ifade etmişti.⁵⁴

İskeleden Meydan’a, Şems Otel’ine kadar olan cadde üzerinde sadece dört adet bakkal dükkanı açılabilmiş, diğerleri metruk ve kapalıydı. Cihan Otel, Nokta Kumandanlık Dairesi ve karşısındaki Eski Postane, askeri tevkifhaneye dönüştürülmüştü. Şimdiye kadar Gâvur Meydanı, Meydan-ı Şarkî, Hürriyet Meydanı diye muhtelif adlarla anılan park, adeta gübre deposu halindeydi. Cadde ve yol üzerleri, yığınak halinde Rus beygir arabaları ve otomobil enkazıyla doluydu.⁵⁵

8 Mart 1918’de İstanbul’dan Batum’a gitmek üzere hareket eden Ak Deniz Vapuru, 11 Mart’ta Trabzon Limanı’na uğramış ve burada bir süre kaldıktan sonra Batum’a hareket etmiştir. Söz konusu seyahatte yeralan Vakit gazetesi muhabiri, Trabzon’da gördüklerini gazetesinde *Trabzon Ne Halde? Ak Deniz’in Karadeniz’de Görüp Geçirdikleri* başlıklı yazıda aktarmıştı. Buna göre; bizden kalan eski mamur Trabzon, yerini, hüznü ve elem dolu bir manzaraya bırakmıştı. Vapurda bulunan bir kısım Trabzon muhaciri, iki yıl önce terk ettikleri yurtlarının enkazını bile bulamayacakları feci bir yıkıntının şahitleri olmuşlardı. Aslında savaşa sahne olmamış bir şehrin karşılaştığı bu manzara, Rusların çekilerek şehri Türklere bırakacağının kesinleşmesinden sonra yapılan vahşetin ürünüydü. Başka bir ifadeyle, Trabzon şehrinin içi ve çevresi Rusların buradan ayrılış amaçlarını açıkça ortaya koyuyordu.⁵⁶

İşgal sonrası Trabzon’u hakkında ayrıntılı bilgi verenlerden biri de Hilal-i Ahmer Trabzon Heyet-i İdaresi Reisi Behçet Bey’dir. Anadolu’da aç ve sefil durumda bulunan vatandaşlara yardım amacıyla İstanbul’dan görevlendirilen Hilal-i Ahmer Heyeti, Temmuz başlarında Trabzon’a ulaşmış ve burada daha çok halkın iâşe ve sağlığı için önemli faaliyetlerde bulunmuştu. Trabzon’a gönderilen Heyet-i İmdadiye’nin başkanı Darülfünun muallimlerinden Yusuf Behçet Bey’in, Trabzon’daki faaliyetleri hakkındaki demeci *Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde?* başlığıyla Vakit gazetesinde yayımlanmıştı. Yusuf Behçet Bey’e göre; güzergah boyunca uğradıkları Ordu, Giresun ve Tirebolu’da karşılaşılan manzara, Trabzon’da karşılaştıkları

⁵³ “Moskof İşgali Esnasında 1”, *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1918.

⁵⁴ “Moskof İşgali Esnasında 2”, *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1918.

⁵⁵ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 367.

⁵⁶ “Trabzon Ne Halde? Ak Deniz’in Karadeniz’de Görüp Geçirdikleri”, *Vakit*, 3 Nisan 1918.

manzara hakkında bir fikir vermişti. Fakat Trabzon'a çıkınca, durumun tahmin edildiğinden daha feci olduğu, iskeleye ayak basar basmaz Gümrük önünde *paçavralara sarılmış ve vapurdan indirilen çuvallardan hububat toplayan binlerce kadınla çoluk çocuğun* halinden anlaşılmıştı. Bir kısmı yiyecek bulamadıkları için hayvan pislikleri arasından arpa taneleri toplamakla meşguldü. Önemli bir kısmı Ruslardan kalma tecrit barakalarında ikamet etmek zorunda kalan muhacirlerin birkaçı her gün açlık ve hastalık yüzünden ölüyordu. O kadar ki vilayetin nüfusu yaklaşık olarak üçte bire inmişti. Muhacirlerden çalışacak durumda olanlar, şehrin tüccarlarıyla da görüşülerek evlatlık, çırak, hizmetçi ve amele olarak çalışma hayatına yönlendirilmekteydi.⁵⁷

Trabzon'da yaşamın yeniden kurulması amacıyla başlatılan çabaların tanıklarından biri de Bahriye Nazırı Cemal Paşa heyetinde gazeteci olarak bulunan Abidin Daver Bey'di ve gezi intibaları *Batum'a Doğru* başlıklı seri yazılar halinde Tasvir-i Efkar gazetesinde tefrika edilmiştir. Daver, Gülnihal gezisinin ilk durağı olan Zonguldak'a dair ayrıntılı bilgiler aktarırken aynı gemide memleketlerine dönmekte olan Trabzon muhacirlerinin durumuna da değinmiş ve Cemal Paşa'nın muhacirlerle yakından ilgilendiğini belirtmişti.⁵⁸

Kurtuluştan sonra Trabzon'a gelen ve buradaki tespit ve gözlemlerini gazetesinde *Kafkasya Mektupları* başlığıyla tefrika edenlerden bir diğeri G.K.'dır. Tasvir-i Efkar gazetesi muhabiri olan G.K. da Cemal Paşa heyetinin yer aldığı Gülnihal Vapuru'yla Trabzon'a gelmişti. Trabzon'un yeniden Türk idaresine geçmesinden yaklaşık 15 gün sonra Galata İskeleyi'nden hareketle yazısına başlayan G.K., geminin salonuna indiğinde Trabzon ve Erzurum eşrafından birkaç kişinin mülki ve askeri bazı memurlarla konuştuklarına tanık olmuştu. Konuşmada, Rus işgalinden kurtulan bölgelerin, hükümetçe atanacak yetkin idarecilerin elinde yeniden *teşkil ve tanzim edilebileceği*, iki yıllık muhacirlik zulmünden dönenlerin yaralarının ancak bu şekilde sarılabileceği üzerinde durulmuştu.⁵⁹ İstanbul'dan ayrıldıktan dört gün sonra, 12 Mart 1918'de Tirebolu, Görele, Vakfıkebir ve Akçaabat kasaba ve köylerini uzaktan seyrederek Trabzon iskelesine yanaşmış, burada üzerinde dört adet onbeş santimlik top yerleştirilmiş olan ve Ruslar tarafından kullanılan Romanya'ya ait Karol Vapuru ile karşılaşmıştı. G.K., Trabzon'u daha önce görmediği için geçmişle karşılaştığı Trabzon'u mukayese edemeyeceğinden söz etmekle birlikte, şehrin savaş ve işgal yıllarında büyük zararlar görmüş olduğunu belirtmiştir. Ona göre şehrin hasar ve ziyandan kurtulmuş kısımları, adeta güzellik abidesi gibiydi. Güzel kargir binaları, muntazam otelleri, zarif ve sağlam tiyatro binası, kışlaları, devlet binaları, büyük çarşısı, güzel ve muntazam eski

⁵⁷ "Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde", *Vakit*, 28 Eylül 1919.

⁵⁸ Abidin Daver, "Batum'a Doğru 1", *Tasvir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918.

⁵⁹ G.K. "Kafkasya Mektupları: Arazi-i Müstahlisemize Doğru: 1", *Tasvir-i Efkar*, 5 Mayıs 1918.

Trabzon Kalesi üzerine yerleşmiş Ortahisar denilen kısım, şehrin diğer semtlerine sağlam köprülerle bağlanmıştı. Şehrin güzel bir mahallesinde ve belediye dairesi civarında bir virane manzarası gösteren meydanın, duvarları yıkılmış, ağaçları kesilmiş, havuzları ve çalgı mahalli tahrip edilmiş bir belediye bahçesi olduğunu, bazı yapıların enkazı ispat etmekteydi. Aynı yerde, bahçenin gazinosu olması muhtemel olan bir binanın içinde Ruslar tarafından kaderine terk edilmiş bir katırlar önlerindeki mısır koçanlarını kemirmekte, beride o muhteşem tiyatro binasının kapısından hayretle etrafını seyreden başka bir katırın başı gözükmekte idi. Şehir anlatılamayacak derecede pislik içinde olup, en güzel noktası olan Güzel Hisar'daki kumandanlık dairesi önüne kadar gitmek mümkün olamamıştı. Meydan'dan Boztepe'ye çıkan yolun doğusunda bulunan mezarlık içinde ahşap bir tiyatro inşa edilmiş, bunun için bütün mezar taşları yerlerinden sökülüştü. Meydan civarında yapılmaya çalışılan bütün bu icraat, çekilme nedeniyle ortada bırakılmış durumdaydı. Dağılan Rus ordusundan geriye kalan bazı Rus subayları sefil ve perişan halde bu civarda dolaşıyordu. Bütün bu manzara, gücü ve zulmüyle dünyayı titreten Rus Çarlığı'nın yıkılmış halini ortaya koyuyor, bu enkazı görünce insan Allah'ın kudreti karşısında ancak şükran edebiliyordu.⁶⁰ 20 Mart günü, ikamet ettikleri Meydan civarındaki otelden şehre hareket eden G. K., Ruslar tarafından açılan ve adına Rus Caddesi denilen caddenin her iki yanındaki Müslüman evlerinin tamamen yıkıldığını ifade etmişti.⁶¹

Abidin Daver ve G.K.'dan sora Trabzon'a gelenlerden biri de Türk Edebiyatı'nın önemli ismi Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'dir. Şehre dair tespitlerini Vakit gazetesinde "*Anadolu Kıyılarında*" başlığıyla tefrika eden Ruşen Eşref Bey, Gülnihal Vapuru'yla başladığı seyahatini, Zonguldak'tan Batum'a kadarki Karadeniz şehirlerine dair izlenimlerini edebi bir dille kaleme alarak gerçekleştirmişti. 5 Mayıs 1918'de Trabzon'a gelen Ruşen Eşref Bey, beş yıl önce (1913) geldiği Trabzon'da karşılaştıkları ile şimdiki arasında bir mukayese yaparak izlenimlerini aktarmıştı. Beş sene öncesinde Trabzon kumsallarında kumsallara kalpleri gömülü yatan kervan develerinin yerinde şimdi Ruslardan kalma enkaz yığınlarının yeraldığını vurgulamıştı. Beş yıl önce burada, Zigana Dağlarından Gümüşhane sırtlarından uzak İran'a götürecekleri sandıkları develere ağır ve kaygısız yükleyen siyah kalpaklı, kolsuz aba hırkalı Acem kervancıların yerini, bugün camları dökülmüş, cephesi alev isleriyle kararmış, tavanı bazı yerlerinden çökmüş ambara, omuz omuz çuvallar taşıyan Rus kalpaklı, Rus gömlekli, Ruslardan kalma keçe çizmeli askerlerimiz almıştı. Barış zamanlarında bir çok beldenin tüccarının merkez üssü konumunda bulunan Trabzon, bu savaşta Rusların askeri ve o asker için

⁶⁰ G.K. "Kafkasya Mektupları 2", *Tasvir-i Efkar*, 7 Mayıs 1918.

⁶¹ G.K. "Kafkasya Mektupları: 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

cephane ve malzemenin geçiş merkezi haline gelmişti. Erzincan'ın, Erzurum'un kervanlı yolları, üç senedir düşman ordularının menzilleri ve depolarıyla uzun bir harp sahası halindeydi. Trabzon'u ellerine geçiren Ruslar, Kars ve Tiflis'teki karargahlarını buraya taşımışlar, bu nedenle Trabzon çiğnenmiş, işkenceler çekmiş bir vücut gibi hurda haline gelmişti.⁶²

Limanla Meydan arası, koca koca etüvler (dezenfekte aracı), boş havuz kenarlarına tekerleğinden asılı kalmış yük arabaları, yerlerde sürüklenen keçe çizmeler ve yırtık deri kalpaklarla doluydu. Muhacir kadınlar öbek öbek eşyalarına oturmuşlar “*üşiyrim ana, üşiyrim*” diye sızlanan sarı benizli, sıtmalı çocuklarına koyun postları örtüyorlardı. Bunlar, evlerini yıkık bulmuş analardı. Elleri böğründe ihtiyar, yeisli, karasız adamlar onlara ölgün ölgün, kim bilir ne maceralar anlatıyordu. Rus neferleri denizden kumlar toplayıp odaların orta yerlerine yığarlar, yük kapılarını, rafları ve pencere pervazlarını o kumlar üzerinde yakar, dumanlar arasında ısınırlardı. Vahşi, hunhar işkenceden tükenmez bir zevk alan yüzlerini yalayan bu ateşler karşısında sarhoş olurlardı. Votkaları bitince ispiroto, onu bulamazlarsa kolonyalar içerler, armonik havalarıyla sabahlara kadar tepinirlerdi. Bu vahşi curcuna arasında ateşler öteye beriye sıçrar, bir oda olduğu gibi yanarmış. Fakat bu zevk alemi ertesi gece evin sağlam odasında tekrarlanırmış. Bazı yüksek evlerin üçüncü katlarına dayalı merdivenler hayretimi çekti ve sordum. Ruslar katırlarını üst katlara kadar çıkarırlar, onları orada oturturlarmış. Hele Bolşevikler zamanında bu hal, bir zevkten bir ihtiyaca inkılap etmiş. Bolşeviklerin emniyeti birbirlerine karşı o kadar azmış. Zaten Rusların ahır yapmadıkları yer yok. Camilerimiz, evlerimiz, mezarlıklarımız, mekteplerimiz, hatta Ermeni kilisesi her çatı altı ahır olmuş. Şimdi çıkarlarken kaçıramadıkları katırları üst katlarda bırakmışlar, hayvanlar orada günlerce aç kalmış, başlarını camlarda parçalaya, tekmeleleriyle duvarları deşe deşe kudurmuşlar, eriyip gitmişlerdi. Aşağı kapılarda bağlı kalanlar da yularlarını koparıp şaşkınlıktan tavan aralarına çıkmışlar, şehre ilk girenler evlerin üst katlarında kokan katır leşleri, sokaklarda pervasızca dolaşan ayak iriliğinde fare sürüleri görmüşler. Hatta evinin üst katında diri bir at tepinen bir dul kadın onu bir türlü aşağı indirememiş, üst katta zavallı hayvanın bir hafta süren açlığına bir avuç yem bile yetiştiremeden ölünceye kadar bodrumunda beklemişti.⁶³

Ruşen Eşref'e göre Trabzon iki senelik işgal döneminde üç safha geçirmişti. İlk dönem Rus Çarlığı'nın etkin olduğu dönemdi. Bu dönemde şehirde çok tahribat yapılmış olsa da İslam ahali kısmen de olsa saldırılardan korunmuştu. Zira o dönemde halkın ihtiyaçları, diğer Rus şehirlerinde olduğu gibi belediye tarafından karşılanırdı. Bu dönemde, Trabzon belediye yönetiminde,

⁶² Ruşen Eşref, “Anadolu Kıyılarında 2, *Vakit*, 22 Mayıs 1918.

⁶³ Ruşen Eşref, “Anadolu Kıyılarında 3”, *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

sayıları az da olsa Müslümanlar da yer alıyordu. Bu nedenle, Rus işgali altında olmakla birlikte şehirde normale yakın bir yaşam sürüyordu. Zira bu dönemde şehirdeki tiyatro ve sinemalar açık, Emin Muhlis Paşa zamanında açılan Hürriyet Meydanı'nda, Samih Rıfat Bey'in yaptırdığı kütükte Pazar sabahları askeri mızıklar çalınıyordu. Fakat Rusya'da Bolşevik ihtilalin başlamasından sonraki süreç, Trabzon için yeni bir zorlu dönemin başlangıcı olmuştu. Bu devir, şehirde en müthiş kargaşalıkların yaşandığı dönemdi. Trabzon'un en muhkem ve en güzel binası olan Kostaki'nin konağı, bu dönemde Bolşeviklerin komite merkezi olmuştu. Askerler arasında başlayan itaatsizlik ve kargaşa nedeniyle Rus kumandan, Nemlizadelerin büyük ve oldukça kıymetli eşyalarla tefriş edilmiş konağında adeta kapana kısılmış vaziyetteydi. Bu durumu fırsat bilen Bolşevik askerler şehrin kontrolünü ele geçirmiş, taşkınlıklarından dolayı kimsenin sokağa çıkamaması nedeniyle her gece talana çıkarlar, para, eşya, erzak ne bulurlarsa toplarlarmış. Trabzon'un tekrar Osmanlı'nın eline geçeceğini anlayan bu *güya insaniyetperverler*, imar için yaptıkları bir kaç depoyla bir iki yolu sökmeye başlamışlardı.⁶⁴

Kurtuluştan sonra Trabzon'a gelen diğer bir matbuat mensubu Tanin gazetesi muhabiri olmuştu. Trabzon istikametinden Batum'a kadar yaptığı seyahatteki izlenimlerini "*Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevelan*" başlıklı seri yazılarla gazetesinde tefrika etmişti. Daha çok savaşın askeri yönü olan Rus kara ordularının Erzurum'dan başlayarak Trabzon'a kadar yaptıkları hareket ve bu hareket karşısında Osmanlı ordusunun durumu hakkında bilgiler verilen tefrikada, denizle iç bölgeler arasındaki nakliyatın stratejik üssü olan Trabzon üzerine tespitler de yapılmıştır. Yazıya göre Ruslar, denizden Trabzon'a yapabildikleri ve şoselerden içeriye ulaştırdıkları nakliyat ile ihtiyaçlarının başlıca kısmını, ordunun mühimmat ve erzakını kolayca temin etmişlerdi. Trabzon'a verdikleri ehemmiyetin sebebi de buydu. Rus işgalinden kurtuluşa kadar geçen sürede Trabzon'da iki devir hüküm sürmüştü. İşgalden Rusya'da 1917 başında meydana gelen iç karışıklıklara kadar geçen süre intizam dönemi olup bu dönemde Trabzon ve çevresinde kendileri için gerekli olan yollar inşa edilmiş, limanın durumu iyileştirilmişti. Anarşi dönemi olarak nitelenen ikinci devre ise Çarın devrilmesinden sonraki dönem idi ki bu dönemde Rus ordusu içinde meydana gelen kaos Trabzon'da da ciddi bir etki göstermiş, şehirde yağma ve talanlar meydana gelmişti. Trabzon'da yapılan askeri tahkimatı yerinde denetlemek üzere şehre gelen Grandük Nikolay Nikolayeviç burada yaptığı konuşmada *biz dünyaya yeni bir medeniyet getireceğiz* iddiasında bulunmuştu. Ancak terk edilen Trabzon'un harap hali bunu iddiayı yalanlamış, hatta Rusların *medeniyetten habersiz* olduklarını göstermişti. Zira Trabzon'da üçbinden fazla ev ya büsbütün veya yarıyarıya tahrip edilmişti. Müslüman

⁶⁴ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

mahallelerinin ölü vaziyeti karşısında Hristiyan mahallelerinde oynayan, yürüyeyen, ağlayıp gülen şeylerden, çocuklardan, genç kızlardan, genç ve ihtiyar erkeklerden ibaret bir hayat vardı.⁶⁵ Rusların savaştan çekilmesinden sonra Osmanlı Hükümeti ile başlayan görüşmeler sırasında kaybolan otoriteden yararlanan Ermeniler ciddi katliamlarda bulunmuştu.⁶⁶ Bu otorite boşluğu o kadar ağır bedeller ödenmesine neden olmuştu ki Türk ordusu Trabzon'a girdiği zaman evlerin üst katlarında ölü veya çılgın birçok katıra tesadüf ettiler. Bunlar avlulara bağlanmış, açıktan iplerini koparıp gıda aramak için kat kat, oda oda dolaşmışlar, tahtaları kemirmişler, nihayet döşemeleri ve duvarı sarsıp döven iniltiyle ölmüşlerdi.⁶⁷ Osmanlı'nın mamur şehri Trabzon iki yıllık Rus işgalinden sonra adeta bir enkaz yığınına dönmüştü. Şehrin en işlek ve merkez yeri olan Meydan ve Belediye Bahçesi, Ruslardan kalmış arabaların mezarlığı durumundaydı. Çarşı ıssız ve karanlık, mağazalar bomboştu. Bazılarının kilitleri kırılmış, kasaları süngülerle parçalanmıştı. Her köşede elem ve eşkıyalık izleri mevcuttu. Deniz kenarındaki Güzel Hisar adlı kalede üç-dört Osmanlı topu, kalın tunç namlularıyla uzanmış duruyordu. Ruslar, burada bıraktıkları sahil topraklarının kamalarını almışlardı.⁶⁸

b-Ortahisar'dan Ayasofya Mahallesine Kadar

İşgalden bir süre sonra şehrin nihai olarak Rus Çarlığına ilhak edildiğinin 30 Temmuz 1916 tarihli bir bildiri⁶⁹ ile duyurulmasıyla başlayan Trabzon'daki Ruslaştırma çabalarının belki de fiziki açıdan en belirgin olanı, Meydan'dan batıya doğru uzanan ve bugün Maraş Caddesi olarak bilinen dar sokağın Ruslar tarafından her iki taraftan yıkılarak genişletilmesi olmuştu. Zira geleneksel Rus politikasına uygun bir şekilde Rum-Ortodoks mirasına sahip çıkılmaya,⁷⁰ bunun için şehrin Türkler tarafından fethine dair halk muhayyilesine kazanmış değer yargılarının değiştirilmesine başlanmıştı. Bunun için camiye dönüştürülmüş kiliseler yeniden ihya edilmiş, Ortahisar'daki Hoşoğlan Türbesi'nde kazı yapılarak buranın Müslüman Türklükle ilgisi olmadığı, buna mukabil Komnenos krallarından birine ait olduğu tezi ortaya atılmıştı.⁷¹

Rus idaresinin şehri imar etme projesi kapsamında Meydan'dan batıya doğru açtığı yol çalışması sırasında çok sayıda Müslüman Türk evi yıkılmıştı. Trabzon'da Mühendisler Birliğinin başında bulunan General Doktor Kefeli tarafından uygulamaya koyulan plan çerçevesinde şehrin aşağı kısmı talan edilmiş, evler yıkılırken tam bir yağma yaşanmıştı. Camılar parçalanmış, kapılar

⁶⁵ “Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevelan”, *Tanin*, 18 Mayıs 1918.

⁶⁶ “Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevelan: 3”, *Tanin*, 24 Mayıs 1918.

⁶⁷ “Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevelan: 4”, *Tanin*, 28 Mayıs 1918.

⁶⁸ Ahmet Refik, “Kafkas Yollarında 1”, *Tanin*, 4 Haziran 1918.

⁶⁹ Akarca, *a.g.m.*, s. 144.

⁷⁰ Akarca, *a.g.m.*, s. 150.

⁷¹ Usta, *a.g.m.*, s. 18.

ve çerçeveler sökülerek yakacak olarak kullanılmıştı. Sonuçta öyle bir hale geldi ki, kentte ne kiralanacak bir ev, ne de bir dükkan kalmıştı.⁷²

Trabzon bölgesinin tahkimi için Rusya'dan getirilen çok sayıda top ve askeri malzemeyi taşımak üzere temin edilen yük hayvanları için Değirmendere ve Kavakmeydanı'nda ahırlar inşa edilmişti. Ancak bu ahırların yetersiz olması, muhacirlik nedeniyle cemaatten yoksun kalan camilerin bir kısmının da ahır olarak kullanılmasına neden olmuştu. Tabakhane Camii, yük hayvanlarının barınak yeri haline getirilmiş, Çarşı Camii ise askeri depo olarak kullanılmıştı. Bat Pazarı, Attarlar Çarşısı, Yemeniciler Çarşısı, Mumhane Önü ve civarı harap olmuş diğer mahallelerdi. Bunun yanı sıra Meydan-ı Şarki'den itibaren Ayvasıl Mahallesi istikameti ile Dere Mahallesi ortasından geçen cadde de aynı akıbete uğramıştı. Bu caddeye paralel diğer bir cadde olan Meydan-ı Şarki Çarşısı'ndan başlayıp Mumhane Önü ve Pazar Kapı Mahallesi'nden geçerek Sotka ve Faroz istikametiyle Akçaabat yoluna bağlanan cadde de yağma ve tahripten nasibini almıştı.⁷³ Faroz ve İncirlik gibi dört beş Müslüman Mahallesi ciddi bir perişanlık içindeydi. *Enkazların arasında küçük çocuklar, örtülü kadınlar topluyorlar, evlerinin ve bıraktıkları eşyanın son dağınık hatıralarını çömele çömele eşeliyorlardı.*⁷⁴

Biraz daha ileride, Ortahisar'da Eski Hükümet Konağı harap ve metruk bir durumdaydı. Camiler nasılsa yıkılmamış, minareleri delaletiyle uzaktan göze çarpmakta ve fakat yakınına gidilince ya kasten tahrip veya ahır hizmeti ifa ettirildiği, üzücü bir vaziyette görülmekte idi. Burada bulunan Müslüman evlerinden kargir olmayıp ahşap olanlar yıkılarak odun olarak kullanılmıştı. Kuşkusuz bu evlerdeki taşınabilir kıymetli eşyalar da yağmalanmıştı. Biraz daha ileride görülen başka bir cami de duvarları sağlam olmasına rağmen, pencereleri taşla örülerek ahır haline getirilmişti. İçine girildiğinde zeminin gübre ve saman yığınlarıyla dolu olduğu, mihrabın tahrip edildiği, müezzin mahfilinin sökülüp parçalandığı ve duvarlardaki ayet-i kerimelerin altına Rusça yazılar yazıldığı görülmüyordu. Bu durum, Rus barbarlığının izlerini açıkça ortaya koymaktaydı. Bugünkü Maraş Caddesi'nin batıya doğru uzanışının neredeyse sonuna varılmış, Ayasofya Camii civarına ulaşılmıştı. Buraya kadar yolun her iki tarafı, Rusların şehri terk ederken geride bıraktıkları kırık dökük arabalarla doluydu.⁷⁵ Ayasofya Mahallesi'ndeki tahribat daha korkunçtu. Birçok evin yerleri bile belirsiz hale gelmişti.⁷⁶ Ayasofya Camii de Rus istilasından nasibini almış, yeniden kiliseye dönüştürülmesi amacıyla Uspenski'nin başkanlığında bir çalışma başlatılmıştı. Üzeri kapatılmış olan

⁷² Mintslov, *a.g.e.*, s. 246.

⁷³ "Moskof İşgali Esnasında 1", *Tasvir-i Efkar*, 14 Nisan 1918.

⁷⁴ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

⁷⁵ G.K., "Kafkasya Mektupları 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

⁷⁶ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 369.

taban mozaikleri bir kazıyla yeniden ortaya çıkarılmış, fresklerin üzerleri açılarak restore edilmeye başlanmıştı. Böylece bir yandan Trabzon'da kalan nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumlara bir mesaj verilmek istenirken öte yandan şehre Rus hegemonyasının damgası vurulmaya çalışılıyordu.⁷⁷ Daha sonra ahır yapılan Ayasofya Camii, başka kötülöklere de mekan olmuştu. Özellikle Ermeni çeteler tarafından buraya kapatılan çok sayıda Müslüman'a yapılmadık kötölük kalmamıştı. Başından, kollarından ve ayaklarından çivilerle diri diri put şeklinde duvara çaktıkları insanlar, kafataslarını sopalarla patlatıp beyinlerini elleriyle kopardıkları adamlar, gözlerini oyup değneklerini o oyuklarda bıraktıkları mazlumlar mevcuttu.⁷⁸

Meydan-ı Şarki'den başlayıp Maraş Caddesi üzerinden şehrin batı ucuna kadar süren yürüyüşün dönüş güzergâhı, Uzun Sokak'ın batı istikametine yeralan Kavakmeydanı olarak seçilmişti. Bu kez batıdan doğuya doğru ilerleyen yürüyüşte; sağda, sırtlar üstünde kışlalar kırmızı boyalı duvarları, cami ve hamamla birlikte bütün ihtişamıyla görölüyordu. Rusların askeri birliklerini konuşlandırdıkları ve bunlar için inşa ettikleri baraka ve pavyonlar Kavakmeydanı'nda düzenli bir şekilde duruyordu. Burada da Rusların yarım bıraktığı inşaat izleri de açıkça görölüyordu.⁷⁹ Bu yol üzerinde ve bilhassa yolun sağ ve solundaki aralıklarda ve mahalle içlerinde hasar daha fazlasıyla göze çarpıyordu.⁸⁰

Solda yeralan Mekteb-i Sultani binası, Rus istilasından zarar görmeyen ender binalardan biriydi. Duvarı, bahçesi, güzel binası, koridorlarındaki musluklarına kadar sağlam vaziyette olan bina, askeri kumandanlık binası olarak kullanıldığı için zarar görmemiş olmalıydı. Biraz daha doğuya doğru ilerlendiğinde (bugünkü hükümet konağı civarı) karşılaşılan Küçük İmaret Mezarlığı, Rus barbarlığından en fazla etkilenen yerlerden biri olarak karşımıza çıkmıştı. Buradaki türbe ve mezarlardan Müslüman yerleşimi olduğu açıkça anlaşılan bölge, tam da bu nedenle büyük bir tahribat yaşamıştı. Müslümanların kutsal mekanlarına yapılan tecavüzler bunlardan ibaret değildi. Bugünkü Atapark mevkiine, o günkü Hatuniye Mahallesi merkezine doğru ilerlendiğinde saldırıya uğramış mezarlarla, sandukaları yıkılmış, duvarları berbat edilmiş, hatta lahitlerine kadar kazılmış Hamdi ve Kadri Paşalara ait türbelerle karşılaşılmıştı.⁸¹ İmaret Mahallesi'nin yarından fazlası tahrip edilmiş, adeta taş yığını haline gelmişti. Kapalı olan İmaret Camii etrafındaki medrese hücrelere Kelkit ve Şiranlı bir grup muhacir yerleşmişti.⁸²

Yavuz Sultan Selim'in annesi Trabzon'da Gülbahar Sultan için yap-

⁷⁷ Usta, *a.g.m.*, s. 20-21.

⁷⁸ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

⁷⁹ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

⁸⁰ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 369.

⁸¹ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

⁸² Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 368.

tırdığı türbesindeki eşyalar çalındığı gibi burası da hayvan ahır yapılmıştı.⁸³ Yapılan tahribattan bu türbe de oldukça zarar görmüştü. Pencereleri ve mihrap mahalli bütünüyle parçalanmıştı. Duvarları kurşunlarla delinmiş, pencerelerin tel kafesleri kopartılmıştı. Avizelerin ve kandillerin çıplak zincirleri hazin bir halde sarkıyordu. Hatta mezarda bir define saklı zannetmişler, Yavuz'un muhterem validesinin mezarını bile alt üst etmekten geri durmamışlardı.⁸⁴ Gülbahar Sultan Türbesi'nden çalınan kıymetli eşyalarla birlikte bir çekmecedeki saklı bulunan ve büyük ihtimalle Yavuz'un annesine ait Gülbahar Hatun Vakfı'na ait vakfiyenin aslıyla başkaca kıymetli eşyayı Rusya'ya götürmüşlerdi.⁸⁵

Hamdi Paşa'nın mermer türbesinin kurşun örtülü damından sızan kan pıhtıları duvarının bir kısmını lekelemişti. Bu kan lekesi, sekiz-dokuz yaşlarında bir çocuğun türbenin üzerine çıkarılarak Ermeniler tarafından kesilen başının kan izleriydi.⁸⁶ Hamdi Paşa'nın türbesinin yanında Trabzon valilerinden Kadri Bey'in sandukaları da içinde para bulmak ümidiyle tahrip edilmişti. Yüreklere sızlatan bu Rus barbarlığına tanıklık ettikten sonra Zağnos Köprüsü'nden Ortahisar'a ulaşmıştı.⁸⁷ Köprüyü geçmeden Zağnos Vadisi'nde karşılaşılan sahne, hiçbir zaman unutulamayacak türden bir manzara arz ediyordu. Genç bir kız, başından örtüsü düşmüş, sarp uçurumda aranıyor, tenekeler parçalarını toplayıp kucağına dolduruyor, yanbaşındaki kadına "*nene buldum boncuklarımı*" diye sesleniyordu. Kadın, çektiği ıstırapı, ağlayan sesiyle etrafındakilere şu şekilde duyuruyordu: "*Üç yıldır çektiğimiz elvermedi gibi, bak Allah bu sefer de başımıza bu acıyı verdi*" diyordu. Kaç gündür bu divane kız çadırdan kaçıp ikide bir evinin temellerinde boncuklarını arıyormuş. Kendisini bu beyhude çabadan uzaklaştırmak isteyenlere o kadar hiddetleniyordu ki... Kurbağa sesleriyle dolu, derin derenin boşluklarında ses ne acıklı çınlıyordu: "*Boncuk ariyrum daha, boncuk ariyrum.*"⁸⁸

İşgal ve muhacirliğin yarattığı bu elim manzaradan kurtularak Ortahisar'a geçilmişti. Karadeniz'e "*Öksen köprüsü*", Trabzon'a "*Trebizonda*" denilen en eski asırlardan beri hükümet merkezi, bir aralık Romalılar eline düşmüş, fethin himmetiyle Osmanlı'ya geçmiş olan bu eski sergüzeştli şehir, tarihindeki en feci hatırayı şüphesiz bu son işgal yıllarında yaşamıştı. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun şaşaalı dönemini, Roma imparatorlarının altın tacirlerini görmüş Ortahisar'ın dar sokaklarında Fatih'in kösleri çalınmış, Zağnos Paşa'nın emirleri işitilmiş, Yavuz Sultan Selim valilik yapmıştı. Yani Rum, Roman, Türk, hiçbir kavim bu eski payitahtı, yeni vilayet merkezini, istila eden ordusuna

⁸³ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

⁸⁴ Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 1", *Tanin*, 4 Haziran 1918.

⁸⁵ Mahmut Kemal Yanbeğ, "Trabzon Nasıl Fethedildi 5", *Yeni yol*, 21 Eylül 1946.

⁸⁶ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 369.

⁸⁷ G.K., "Kafkasya Mektupları 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

⁸⁸ "Ruşen Eşref, Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918

ahır yapmamıştı. Bu durum ancak Çar'ın ordusuna nasip olmuştu.⁸⁹

Ortahisar'da önemli düzenlemeler yapılmıştı. Ortahisar Cami ile Eski Hükümet Konağı arasındaki adadaki mevcut binalar tamamen yıkılarak yerleri tasfiye edilmiş ve bu meydanda Hoşoğlan türbesiyle Kulaklı Çeşme denilen tarihi eserler ortadan kaldırılmıştı. Burası tahrip edilmekten ziyade, adeta tanzim edilmişti. Ana caddeden İçkule Mahallesi'ne giden yol üzerindeki ve mahalle içindeki binalardan çoğu ile Trabzon Rum İmparatorluğu devrinden kalarak hicrete kadar kullanılan hamam ve daha yukarısındaki Askeri Rüştîye Mektebi yıkılıp ortadan kaldırılmıştı. Yıkımdan kurtulan evlerin çoğu da kullanıma elverişli değillerdi.⁹⁰

Ortahisar'daki yağmadan, Trabzon matbuatının en önemli ismi, İkbal Matbaası sahibi Eyüpzade Osman Nuri Bey de büyük zarar görmüştü. Feyz, İkbal, Tilki ve Fransızca Şark gazeteleri ile Trabzon kartpostallarının yayıncısı olan Osman Nuri Bey, muhacirlikten sonra döndüğü Trabzon'da matbaasını ve depolarını yağmalanmış bir durumda bulmuştu. Özellikle biriktirdiği matbuat koleksiyonunun yok olduğunu gören Osman Nuri Bey, daha önceki abonelerine hitaben gazetelere ilanlar vererek yitirdiği koleksiyonunu yeniden oluşturmak için çağrıda bulunmuştu. Söz konusu çağrıda, Trabzon halkının yüzde sekseni gibi kendisinin de 3 Şubat 1916 tarihinde Trabzon'u terk ederek muhacirliğe çıktığını ve büyük sıkıntılar yaşadığını belirtmişti. Matbaasını yeniden faaliyete geçireceğini ifade eden Osman Nuri, kütüphanesini yeniden oluşturmak üzere "*nüsha-i fevkaladeler ve nüsha-i mahsusalar hariç olmak üzere Feyz'in 81, İkbal'in 550, Tilki'nin 25, Fransızca Şark'ın 27 sayı intişar ettiğini*" belirterek, bu gazetelerden elinde sayısı bulunanların satın alınmak üzere kendisine bildirilmesini istiyordu.⁹¹

Metruk haldeki Hükümet Konağı'nın önünden geçilerek Uzun Sokak'taki manzara temaşa edilmişti.⁹² Sokağın hali perişan bir vaziyetteydi. Ortada, dizlere kadar çıkan çamurlarla içlerinde ördek yüzebilecek su birikintilerinden başka bir şey yoktu. Mağazalar boşalmış, yeni gelenler önlerine birer ikişer okka yiyecek, birkaç avuç üzüm, fındık, beş on incir dökmüşler, ticarete özeniyorlardı. İçlerinden düşman geçmiş şehirlerde geriye leşler, tiksintiler ve iğrentiler kalmıştı.⁹³ Şehrin ticaret merkezi olan Uzun Sokak adeta metruk bir yer haline gelmişti. Burada bulunan dükkanlar yağmalanmış, malları Rus askerleri ve Rumlar tarafından gasp edilmişti. Bu yağmadan Uzun Sokak'ta dükkanı bulunan Trabzon'un ilk yayıncısı ve kitapçısı olan Kitabî Hamdi Efendi de nasibini almıştı. İşgal sırasında şehri terk edip muhacirliğe çıkarak Vakfikebir, Giresun, Samsun, Merzifon ve Ankara'yı dolaşıp İstanbul'a ulaşmış

⁸⁹ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918

⁹⁰ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 367.

⁹¹ *İşık*, Sayı: 22, 1 Haziran 1335 (1919), s. 7-8.

⁹² G.K., "Kafkasya Mektupları 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

⁹³ "Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

ve işgal süresince burada kalmıştı. Kurtuluştan sonra yeniden Trabzon'a dönen Kitabî Hamdi Efendi, kütüphanesini, depolardaki kitaplarını ve ev eşyalarını Rumlar tarafından yağmalanmış bulmuştu.⁹⁴ İşgalden kısa bir süre önce yayımladığı İbrahim Cudi Efendi'nin *Lugat-ı Cudi* adlı sözlüğünün forma halinde depoda bulunan stokları, kağıtlarından faydalanmak maksadıyla Rumlar tarafından yağma edilmiş ve geriye mevcudu kalmamıştı.⁹⁵

Uzun Sokak'taki yağmadan nasibini alan biri de aynı zamanda Rus tebaası olma ayrıcalığına sahip Osmanlı Rumlarından Kostaki Teoflaktos Efendi olmuştu. Rus işgali sırasında Uzun Sokak'taki konağı (bugün Trabzon Müzesi'dir) Rus komutanların karargahı olarak kullanılırken, Rusya'da başlayan Bolşevik devrimden sonra Trabzon'daki işgal ordusu içindeki Bolşevik eğilimli askerlerin kontrolüne geçen binada da ciddi tahribatlar yapılmıştı. Zira Kostaki Efendi, "*Osmanlı hükümetinden hiçbir fenalık görmedim. Şimdi kendi metbu'umdan ve etba'ından hatıra gelmeyecek fenalıklar görüyorum*" demiş ve son derece müteessir olarak vefat etmişti.⁹⁶

Bolşeviklerin yaptığı zulümden, Trabzon Metropolit Hrisantos da mustarip olmuştu. Batum'a geçmek üzere Trabzon'a uğrayan Cemal Paşa şerefine Nemlizade Konağı'nda verilen ziyafette Hrisantos, Trabzon'da Bolşevik Rus askerlerini barbar, ırz düşmanı ve katiller sürüsü olarak nitelemiş, papazlar arasında da Bolşevikliğin yayılmaya başladığından şikayet etmişti. Aynı mezhebin mensupları olmalarından da hareketle, aslında dindar olan Rus askerlerinin birden bire değişmesinin ardında, Rusya'da Çarlık yönetiminin dini, hakiki ve kalbi bir irşat vasıtası olacağı yerde iktidarlarını sürdürme aracı haline getirmelerinin neden oluşunu, bu durumun da Bolşevikler tarafından din aleyhine propaganda olarak kullanmasından kaynaklandığını belirtmişti. Trabzon'a Türk askerlerinin gireceği kesinleşince gemilerine binan Ruslar, götürebilecekleri taşınır Türk mallarını, halıları, mefruşatı, avizeleri yanlarına almışlardı. Yalnızca Nemlizadelerin konağından götördükleri eşya ve halı, onsekiz bin lira değerindeydi.⁹⁷

c-Boztepe ve Civarı

Trabzon'un Rus işgalinden zarar gören mekanlarından biri de Boztepe idi. Hem askeri açıdan stratejik konumu, hem de Ahi Evren Dede Camii gibi Trabzon ve İslamlık açısından manevi bir simgeyi üzerinde barındırması, burayı daha da önemli kılmıştı. Nitekim Müslüman Türkler nazarında Rus Çarlığının Trabzon'daki hakimiyetinin tesis edildiğinin simgesi olarak Ahi Evren Dede Camii seçilmişti. Zira Rus ordusunun Anadolu'da ne denli önemli

⁹⁴ İhsan Hamamioğlu, *Trabzon'da İlk Kitapçı Kitabî Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul 1947, s. 11.

⁹⁵ Hamamioğlu, *a.g.e.*, s. 26.

⁹⁶ "Moskof İşgali Esnasında 2", *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1918.

⁹⁷ "Ruşen Eşref, Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918

başarı kazandığını kendi askerlerine izlettirilerek anlatmak amacıyla çekilen Trabzon'un Düşüşü adlı dokümanter filmde bu husus özellikle yer almıştı. Başta Ahi Evren Dede Camii olmak üzere Trabzon'un önemli camilerindeki sancaklara el koyan Rus askerlerinin vakur edası sözkonusu filmde özellikle kayıt altına alınmıştı. Aslında bu ve buna benzer görüntüler, izleyen Rus askerlerine ne denli büyük zaferler kazandıkları motivasyonunu vermeye çalışırken Müslüman Türklere de başta mabetleri olmak üzere bütün şehrin Rus Çarlığı'nın bir parçası haline geldiği anlayışını tesis etmekte.

Ruslar, şehre ve bölgeye hakim bir yer olan Boztepe'yi tahkim etmek için, Boztepe ile Meydan arasında geniş bir yol açmışlar; insanların bile zorlukla çıkabildiği bu dik ve yalçın tepeyi, en güçsüz hayvanın bile askeri arabaları çekebileceği şekilde düzenlemişlerdi. Boztepe'ye çıkarken sağda, yol üstünde bulunan Rumlara ait hastane binasının⁹⁸ da Ruslar tarafından kullanıldığı anlaşıyordu. Hastanenin biraz yukarısında, yol üzerinde iki araba üzerinde iki büyük top namlusu terk edilmiş haldeydi. 1905 yılı üretimi ve yirmisekiz santimlik olduğu anlaşılan bu topların yivlerinin yeniliği dikkat çekiyordu.⁹⁹ Topların her birinin namlu uzunluğu 16-17 metre kadardı.¹⁰⁰ Anlaşılan o ki, Boztepe'de konuşlandırılması düşünülen bu toplar, Rusya'da çıkan iç karışıklıkların Trabzon'daki ordu içine de yansması nedeniyle yerlerine çıkarılmadan terk edilmişti. Tepeye doğru biraz daha yürüdükten sonra ahşap bir kapıdan geçilerek Boztepe'ye ulaşıyordu. Burada yer alan teneke barakaların oluşturduğu ve neredeyse küçük bir mahalleyi andıran yerleşim, Rus askeri bataryasının askerlerinin kışlası olduğunu gösteriyordu. Bunlardan birinde iki adet Rus mantelli sahra topu konuşlandırılmıştı. Tepeden şehre bakıldığında adeta ikiyüz metre yüksekteki bir tayyareden seyir hissi yaşıyordu. Aşağıda, şehirde insanlar ve arabalar karıncalar gibi görülüyor, şehrin önemli yapılarından Nemlizade'nin konakları, sahildeki Metropolithane, Saat kulesi, Rum Jimnaz Mektebi, camiler, kiliseleri ile şehir, ötede vapurları ve takalarıyla mendirek ve liman, beri tarafta kışlaları, pavyonları, Mekteb-i Sultani binasıyla, adeta bir oyuncakçı mağazasının vitrinindeki küçük, sevimli ve zarif oyuncaklar gibi duruyordu. Ahi Evren Dede Camii yanında, kazılmış hendekler içinde metruk bir batarya dikkat çekiyordu.¹⁰¹

⁹⁸ Bugünkü Kemik Hastalıkları Hastanesi'nin yerinde bulunan ve Akretiu adlı bir Rum zengin tarafından yaptırılan hastane, Mübadele'den sonra Türk idaresine geçmiştir. İşgal sırasında Rusların da himayesinden yararlanılarak geliştirilen Pontusçuluk faaliyetlerine de destek veren Akritiu, Rusların çekilmesiyle birlikte Trabzon'dan ayrılmıştır. Bkz. Veysel Usta, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Trabzon'da Sağlık", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, İstanbul 2007, s. XXVI.

⁹⁹ G.K. "Kafkasya Mektupları 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

¹⁰⁰ Tarakçıoğlu, *a.g.e.*, s. 140. (Bu toplar daha sonra Milli Mücadele yıllarında şehre çıkan İngiliz askerleri tarafından patlatılarak işlemez hale getirilmişti.)

¹⁰¹ G.K. "Kafkasya Mektupları 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

Şehrin diğer mahallelerinde olduğu gibi Boztepe Mahallesi'ndeki iki Rum yerleşiminde de herhangi bir tahribat eseri yoktu. Buna karşın bu semtlerde yaşayan Rumların büyük bölümü, muhacirlik döneminde Türklere yaptıkları kötülüklerden korktukları için Türk ordusunun şehre girmesinden önce Ruslarla birlikte şehri terk etmişlerdi. Boztepe-i Zir Mahallesi'nde de önemli tahribatlar yaşanmıştı. Rusların çekilmeye başlamasından sonra, bu civarda bulunan Cephanelik bir Ermeni tarafından havaya uçurulmuş, çok sayıda bina yıkılmış, etrafı moloz yığını haline gelmişti.¹⁰²

Şehrin askeri tahkimi için Boztepe'ye genişçe bir yol açan Ruslar, Yenicuma Camii'nin yanındaki ilkokul binasının önünden geçen mahalle yolunda, yeni bir kol daha açarak okulun arka tarafından Kuzgun Deresi'ne bir dirsekle inip derenin üzerindeki eski su kemerini potrellerle genişletmişlerdi. Oradan iki virajla Bahçecik Mahallesi'nin Kuleboyu Caddesi'ne ulaşmıştı. Kuleboyu'ndan da İmaret Deresi'ne doğru inip Köseoğlu'na çıkıp buradan Soğuksu Caddesi'ne bağlantı yapmışlardı.¹⁰³

3-Muhacirlerin Durumu: Açlık, Sefalet ve Hastalıklar

18 Nisan 1916'da şehrin Rus işgaline uğramasından kısa bir süre önce büyük çoğunluğu Trabzon'u terk eden muhacirler, Diyarbakır ve Urfa gibi güneydoğu, Adana ve Antalya gibi güney vilayetleri de dahil olmak üzere Anadolu'nun işgale uğramayan yerlerine dağılmışlardı. Büyük çoğunluğu Giresun-Ordu-Samsun istikametiyle Tokat, Amasya, Çorum'a ulaşmış; bir kısmı buralarda konaklamış bir kısmı ise buradan Sakarya, Kocaeli ve İstanbul'a kadar ulaşmıştı. İki yıllık süreyle buralarda türlü cefalara katlanan muhacirler, Trabzon'un kurtuluş haberini aldıktan sonra vakit geçirmeden ata yurtlarına geri dönmek için harekete geçmişlerdi. Bunlardan sahil veya yakın vilayetlerde bulunanlar Hükümetin tahsis ettiği vapurlarla memleketlerine gönderilmiş olmakla birlikte iç bölgelerde bulunanlar kendi imkanlarıyla yola çıkmışlardı. Geri dönüşü disipline ederek muhacirleri yuvalarına kavuşturmak, onlara yem ve yiyecek sağlamak ve giyecek ve barınmalarına yardımcı olmak üzere Muhacirin İskan Müdürlüğü kurularak harekete geçirilmişti. Söz konusu idare tarafından Trabzon'a dönen muhacirlerin yiyecek ihtiyacını düşünerek başka illerden tohumluk ve ekmeklik hububat sağlamaya çalışmıştı. Ancak muhacirlerin bir an evvel evlerine ulaşma çabası nedeniyle meydana gelen yoğunluk, ciddi bir yiyecek bunalımına meydana getirmiş ve fiyatlar oldukça yükselmişti. Parasız ve yiyeceksiz kalan muhacirler, domuz lahanası (Danaburnu) yemeye başlamışlardı.¹⁰⁴ Ancak bunun usulünü bilmeyenler arasında çok sayı-

¹⁰² Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat- Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş - Hicret Hatıraları*, İstanbul 2011, s. 369.

¹⁰³ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁰⁴ Öksüz-Usta, *a.g.e.,a.g.e.*, s. 143-145.

da zehirlenmeler ortaya çıkmıştı. Bu madde ile beslenmeye çalışanların çoğu, bedenlerinin dayanıklılığına göre zaman içinde ölüp gidiyordu. Hicretten gelenlerle, gitmeyip köylerinde kalanlar ilk bakışta ayırt edilebiliyordu. Gitmeyenler, yeterli beslenebildikleri için vücutları dinç, yüzleri pembe; muhacirlerin ise yüzleri solmuş, sararmış ve gözlerinin feri uçmuş, iyice zayıfladıkları için her türlü hastalığa açık hale gelmişlerdi. Dönenlerin sayısı arttıkça şehirdeki kıtlık da artıyor, hükümetten beklenen yardım da ulaşım sorunları nedeniyle bir türlü gelmiyordu. Halkın büyük çoğunluğu, ilkbahar mevsiminin de imkanlarından yararlanmaya çalışarak “*sırgan*” ve benzeri otlara az miktarda mısır unu katarak çok az miktarda ekmekle yetinmeye çalışıyordu.¹⁰⁵ Böylesi bir çaresizlik içinde bulunan Trabzon muhacirlerinin umuduna Hilal-i Ahmer yetişmişti.¹⁰⁶

Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin geri dönüşlerinde kendilerine yardımcı olmak üzere biri Trabzon’da, diğeri Erzurum’da, üçüncüsü de Erzincan’da olmak üzere Anadolu’ya üç adet heyet-i imdadiye gönderilmişti. Trabzon’a gönderilen Hilal-i Ahmer Trabzon Heyet-i İdaresi Reisi, Darülfünun muallimlerinden Yusuf Behçet Bey idi. Temmuz 1919 başlarında Trabzon’a gelen heyeti taşıyan vapur Trabzon iskelesine yanaştığında, gümrük önünde paçavralara sarılmış binlerce kadın, çoluk çocukla karşılaşmıştı. Büyük çoğunluğu Gümüşhane, Kelkit, Şiran ve Bayburtlu olup memleketlerine dönmeye çalışan bu muhacirler aç ve sefil bir vaziyette sokaklarda yatıyorlardı. Bir kısmı yiyecek hiçbir şey bulamadıklarından hayvan pislikleri arasından arpa tanelerini toplamakla meşgul oluyordu. Bunların dışında, Vilayet Muhacirin İdaresinin misafirhanesinde de 550 kişi mevcuttu. Bunlar çıplak denilecek kadar elbisesiz bir halde, Rusların vaktiyle tecrit barakası olarak inşa ettikleri salaşların altına yerleştirilmişti. İmkanları oldukça kısıtlı durumda bulunan Vilayet Muhacirin İdaresi, koruması altındaki muhacirlere günlük olarak ancak mısırla karışık 150 dirhemlik ekmek verebiliyordu. Zaten uzun zamandır yetersiz beslenmeye maruz kalan muhacirler, verilen bu mide boşaltıcı ekmek nedeniyle ishal oluyorlardı. Bu kötü koşullar nedeniyle her geçen gün artan ölümler yaşanması nedeniyle nüfusun neredeyse üçte ikisi yaşamlarını yitirmişti. Kaldı ki bu durum şehirde genel sağlığı bozacak düzeye ulaşmıştı. Bu olumsuz gidişatı durdurmak amacıyla olaya müdahil olan Hilal-i Ahmer Trabzon Heyet-i İdaresi, öncelikle ekmeği ıslah etmiş, ardından sıcak yemek vermeye başlamıştı.¹⁰⁷

Temmuz’un ilk aylarında Trabzon’da işe başlayan heyet, Zeytinlik (Cudibey) İlkokulu’na yerleşerek işe koyulmuştu.¹⁰⁸ Oluşturulan bir hastane

¹⁰⁵ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 370-372.

¹⁰⁶ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, *a.g.e.*, s. 143-145.

¹⁰⁷ “Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde”, *Vakit*, 28 Eylül 1919.

¹⁰⁸ Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam*, Trabzon 2004, s. 136-137.

ile bütün muhacirler muayeneden geçirilmiş, durumu ağır olanlar hastaneye yatırılmıştı. Sokaklarda dilenmekte olanlar da dahil olmak üzere ulaşılabilen bütün muhacirler genel bir temizlikten geçirilmiş, bir kısmına mevsimlik işler de bulunmuştu. Heyet yalnızca şehir merkezindeki muhacirlerle ilgilenmemiş, zaman zaman köylere de çıkmıştı. Köylerdeki genel sağlık durumu oldukça kötüydü. Frengi, verem ve çeşitli cilt hastalıklarıyla tedavisi pek de mümkün olmayan bazı göz hastalıkları sıklıkla görülüyordu.¹⁰⁹ Frengi salgını önlemek üzere Trabzon mebuslarından Nemlizade Hacı Osman'ın başkanlığında Eyüpzade Mehmet İzzet, Kofidi, Hatipzade Mustafa, Kitapçızade Mehmet, Doktor Bahri ve Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun katıldığı bir toplantı yapılmış; toplantı sonunda kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı olmak üzere iki hastane teşkili kararlaştırılmıştı.¹¹⁰

Bu hastalıklarla mücadele için şehirde açılan muayenehanede hastalara bakılarak tedavi için gerekli ilaçlar Hilal-i Ahmer tarafından karşılanıyordu. Başlangıçta günde 30-35 hasta bakılırken bir süre sonra bu sayı günlük 150-160 hastaya kadar yükselmişti.¹¹¹ Bu nedenle polikliniklere daha sonra 25 yataklı bir hastane ilave edilmişti. İstatistiklere göre ilk günlerde muayene edilen hastalardan 270'i malarya (sıtma), 9'u frengi ve diğerleri başka hastalıklara yakalananlardı. Bunlardan özellikle uyuz ve hurkat-ül-bevlin (belsoğukluğu) yaygın olduğu görülüyordu.¹¹²

Hilal-i Ahmer Trabzon Heyet-i İdaresi yalnızca Müslümanlara hizmet vermiyor, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlere de sağlık hizmeti sunuyordu. Nitekim başlangıçta tek tük Rum muayene için gelirken bir süre sonra bu sayı 50-60'lara kadar yükselmişti. Halbuki gayrimüslimlere, özellikle Rumlara Yunan Salib-i Ahmer'i de sağlık hizmeti sunuyordu. Muayene için gelen hastaların büyük çoğunluğu frengili olanlardı. Tedavi hizmetlerinin kontrol altında yapılabilmesi için bir hastane açılması düşünülmüşse de heyetin geri döneceği öngörülerek bu girişimden vazgeçilmiş, eldeki malzeme, şehirde bulunan ve imkansızlık nedeniyle kapanmak üzere olan Memleket Hastanesi'ne verilmişti. Elde ettiği çamaşır, yatak levazımı, ilaç, yemek ve ekmeklik hububatını temin eden Memleket Hastanesi bu sayede kapanmaktan kurtulmuştu. Açılan muayenehanede ayakta tedavi hizmetleri verilmeye ve sıtmayı önlemek için kinin dağıtımı yapılmaya başlanmıştı.¹¹³ Sıtma hastalığı daha çok Çarşamba, Bafra ve Terme taraflarından gelen muhacirler tarafından şehre taşınıyordu.¹¹⁴

Hilal-i Ahmer Trabzon Heyet-i İdaresi, sağlık hizmetlerini Trabzon merkez sancağı ile sınırlamamış; Görele, Akçaabat, Vakfıkebir gibi kazalara

¹⁰⁹ "Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde", *Vakit*, 28 Eylül 1919.

¹¹⁰ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, s. 145-146.

¹¹¹ "Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde", *Vakit*, 28 Eylül 1919.

¹¹² Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Ankara 2009, s. 138.

¹¹³ "Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde", *Vakit*, 28 Eylül 1919.

¹¹⁴ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, s. 145.

da yiyecek, çamaşır ve ilaç gönderilmişti. Zira buralarda, Ünye, Fatsa ve Çarşamba havalisinden dönen muhacirlerin taşıdığı sıtma salgını yaşanmaktaydı.¹¹⁵ Rus ordusunun şehri terk etmek üzere alalecele toplanırken geride bıraktığı hayvan leşleri ve pislikler sokaklardan kısmen de olsa toplanmış ve denize atılmak üzere sahile nakledilmişti. Hava sıcaklığının da artmaya başlamasıyla bu pislikler kötü kokular çıkarmaya başlamış, şehri terk eden Bolşeviklerin geride bıraktığı pislikler de buna eklenince çeşitli salgın hastalıklar ortaya çıkmıştı.¹¹⁶ Rus işgali sırasında şehirde, özellikle de askeri birliklerde veba salgını başlamış, askerlerin yarıya yakını hastalanmış,¹¹⁷ ardından kolera salgını başlamış, General Schwarz tarafından yayınlanan bir genelgeyle hastalıkla mücadele için Mintslov görevlendirilmiş ve şehir iki karantina bölgesine ayrılmıştı.¹¹⁸ Rus askerlerinin şehirden ayrılmasından sonra bu hastalık yalnızca bir kişide görülmüştü.¹¹⁹ Halk tarafından şehirde veba salgınının olmadığı kanaati, çok sayıda serçe kuşunun varlığına bağlanmıştı. Zira vebanın olduğu yerde serçe kuşunun barınmayacağına inanılıyordu.¹²⁰ Buna rağmen pislikten dolayı sokakları istila eden farelerin vebaya yol açacağı düşünüldüğünden Vilayet Sıhhiye Müdürlüğü, farelerle mücadeleyi teşvik amacıyla öldürülen her fare için 25 kuruş verileceğini duyurmuştu. 1918 yılı sonlarına doğru İspanyol Nezlesi adı da verilen bir tür grip salgını ortaya çıkmış ve muhacirlerin neredeyse üçte birini toprağa gömmüştü.¹²¹ Kızılay Heyeti, dört aylık bir süre için Trabzon'a gitmiş olmakla birlikte, sağlık alanında hizmet vermek üzere bir süre daha burada kalmıştı. Eylül 1921 tarihine kadar Trabzon'da kalan heyet, idare ve himayesini üstlendiği Memleket Hastanesi'nde önemli tamiratlar yaptırmıştı.¹²²

Trabzon'da Hilal-i Ahmer Trabzon Heyet-i İdaresi dışında sağlık hizmeti veren Amerika Muavenet Heyeti, Yunan Salib-i Ahmeri, Fransız himayesinde bulunan ve Ermeni Salib-i Ahmeri gibi başka müesseseler de vardı. Hilal-i Ahmer heyeti, Amerikan Heyeti'nin genel başkanı Binbaşı Arnold vasıtasıyla Trabzon'daki heyet başkanı Mösyö İstepilton ile iletişim kurarak bu iki heyetin işbirliği yapması teklif edilmişti. Ancak İstepilton, Trabzon'a gönderilen Amerikan Heyeti'nin yalnızca Ermeni ve Rumlara hizmet vermek üzere görevlendirildiğini, bütçesinin de Amerika'dan bu maksatla toplanmış olduğunu belirterek teklifi reddetmişti. İstepilton'un, Hilal-i Ahmer'in yalnızca Müslümanlara hizmet vermesinin daha yararlı olacağını belirtmesine

¹¹⁵ Karadeniz Sahilindeki Vilayetlerimiz Ne Halde, *Vakit*, 28 Eylül 1919.

¹¹⁶ Abidin Daver, Batum'a Doğru 2: Trabzon'da, *Tasvir-i Efkar* 18 Mayıs 1918.

¹¹⁷ Minslov, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹¹⁸ Minslov, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹¹⁹ Abidin Daver, "Batum'a Doğru 2: Trabzon'da", *Tasvir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918.

¹²⁰ Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 1", *Tanin*, 4 Haziran 1918.

¹²¹ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 370-371.

¹²² Çapa-Çiçek, *a.g.e.*, s. 136.

rağmen bu heyet, Osmanlı vatandaşları arasında hiçbir ayırım yapmaksızın faaliyetlerini sürdürmüştü.¹²³ Yunan Salib-i Ahmeri'nin ise zamanında Trabzon'da Rumlar tarafından yapılmış 80 yataklı bir hastanesi ve muayenehanesi mevcuttu. Burada yalnızca Hristiyanlara hizmet veriliyor ve bedava ilaç dağıtılıyordu.¹²⁴

Bununla birlikte zaman içinde imkanları daralan Yunan Salib-i Ahmer'i, Fransız siyasi temsilcisi aracılığıyla Hilal-i Ahmer'den uzun bir liste ile ilaç talep etmişti. Hilal-i Ahmer'in herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün Trabzonlulara sağlık hizmeti vermesi, Müslümanlar arasında olduğu kadar gayrimüslimler arasında da oldukça takdir görmüştü.¹²⁵ Bu süreçte Trabzon'da kendini halkın sağlığına adanmış Doktor Mehmet İbrahim (Okman) Bey yorgunluk bilmeden, cansiperane bir şekilde geceli-gündüzlü her hastanın yardımına koşuyor, muhacirlikten dönenlerin yaralarını sarmaya çalışıyordu.¹²⁶

4-Rusların Geride Bıraktığı Eşyalar

*Masmavi denizin kıyısında ve kayalık dağların eteğinde rüyaların prensesi Trabzon şehri serpilmisti. Bir çok millet Trabzon'a hakim olmak istiyordu, ancak bu isi içinde bulunduğumuz yılın ilkbaharında Rus ordularının başkumandanı yüce Knyaz Nikolay Nikolayeviç başardı ve bu masal şehir Rusya'nın oldu.*¹²⁷

Trabzon'un işgalinden sonra, Rus askerlerine yönelik olarak ilk sayısı 1 Kasım 1916'da çıkan Trabzon Askeri Gazetesi'nin başmakalesinde yukarıdaki cümleler yer almıştı. Rus Çarlığı'nın güneye inme siyasetinin en önemli ayağı olan Trabzon'un ele geçirilmesinin anlamı bu şekilde vurgulanırken, işgalden sonraki ilk ve en önemli iş hiç kuşku yok ki bu şehrin elde tutulması olmuştur. Zira Harşit Deresi'nin batısına çekilen Türk kuvvetleri, bölgeyi geri almak amacıyla hazırlıklarını sürdürüyor, bu durum da Ruslar tarafından biliniyordu.

Bu nedenle şehrin savunma hattını inşa etmekle görevlendirilmiş olan General Aleksey Vladimirovic von Schwarz, Kafkasya Naibi ve Kafkas orduları başkumandanı Grandük Nikolay Nikolayevic'e bir rapor yazarak şehrin idaresinin kendisine verilmesini talep edip yapılması gereken düzenlemeleri listelemişti.¹²⁸ İsteği kabul edilen mühendis kökenli General Schwarz, Trabzon Limanı üzerinden gönderilen külliyetli askeri malzemeyi, ait oldukları mevkilere ulaştırmak üzere çalışmalara başlamıştı. Bunun için yapılması gereken ilk iş, ulaştırma şartlarının iyileştirilmesiydi. Zira çok sayıda ağır topun da aralarında bulunduğu mühimmatın stratejik noktalara yerleştirilebilmesi için

¹²³ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, s. 146.

¹²⁴ Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, s. 137.

¹²⁵ "Anadolu'da Harab Olan Vilayetlerimiz", *Vakit*, 30 Eylül 1919.

¹²⁶ Öksüz-Usta, *a.g.e.*, s. 146.

¹²⁷ Mintslov, *a.g.e.*, s. 73.

¹²⁸ Akarca, *a.g.e.*, s. 144.

başka bir çözüm yolu da yoktu. Durumun kritik olduğunu bilen Schwarz, sözkonusu tahkimatı yapabilmek amacıyla şehirden işçi toplamaya çalışmış, ancak Metropolit'in kendisine güvensizliği nedeniyle başarılı olamamıştı. Ancak Rus idaresi tarafından Kisarna Maden Suyu'nun işletme hakkı kendisine verilince Hrisantos'un tavrı kısmen değişmişti.¹²⁹ Nihayet Metropolit Hrisantos'tan kendisine bin kişilik bir işçi kafilesi temin etmesini istemişti.¹³⁰ Schwarz'ın talebiyle Kars'ta bulunan birlikler arasından bir istihkam birliği Trabzon'a kaydırılmış, Mühendis Ternavskiy öncülüğünde hazırlanan şehir planı çerçevesinde yol çalışmalarına hız verilmişti.¹³¹

Rus Çarlığı, Trabzon'un tahkimine o kadar önem veriyordu ki yapılan çalışmaları yerinde görmek üzere Grandük Nikolay Nikolayevic de Trabzon'a gelmişti. Askeri malzemelerin büyük kısmının henüz yerine ulaştırılamamış olduğunu gördüğü için de ilgilileri sert bir şekilde uyarmıştı. Bu nedenle askeri malzemeyi kolaylıkla nakledebilmek üzere şehrin hemen her yerinde yeni yollar açılmış, evler yıkılmış, yollar çamur gölü haline gelmişti.¹³² Öte yandan merkez üssünden oldukça uzaklaşmış olması da Rusları ciddi şekilde endişelendiriyordu. Bu nedenle Batum ile Trabzon arasında bir demiryolu inşa edilmesi de gündeme alınmıştı. Bunun için çok sayıda demiryolu malzemesi Trabzon Limanı'na getirilmiş ve burada yerleştirilmişti.¹³³ Hızla başlatılan demiryolu çalışmaları çerçevesinde Trabzon'dan Cevizlik'e (Maçka) kadar muntazam bir dekovil (insan gücüyle çalışan küçük demiryolu) hattı yapılmıştı.¹³⁴

Ancak, Rusya'da Bolşevik ihtilalinin meydana gelmesi ve Erzincan Mütarekesi'yle işgal bölgesinden çekilme kararının alınmasıyla, Trabzon'daki hummalı çalışma yarıda bırakılmak zorunda kalınmıştı. Bir yandan çok sayıda askerin geri çekilmesine dair zorluklar yaşanırken öte yandan meydana gelen otorite boşluğundan yararlanan gayrimüslimlerin şehirde yeni bir yağma ve katliam girişimi başlamıştı. 18 Şubat 1918'de Akçaabat'a giren Türk ordusu, bir an evvel Trabzon'a ulaşmak ve durumu kontrol altına almak isterken, öte yandan limanda biriken ve henüz tahliyesi tamamlanamayan Rus askerleriyle karşılaşmaması için onlara birkaç günlük ek süre daha verilmişti. Türk askerlerinin Trabzon'a girdiği 24 Şubat 1918'de metruk haldeki limanın durumu şöyle bir manzara arz ediyordu.

Rus işgalinden önce, Kadri Paşa'nın valiliği sırasında Değirmendere'nin sahile indirdiği toprağın liman havzasını doldurmaması için yapmaya başladığı

¹²⁹ Mintslov, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹³⁰ Mintslov, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹³¹ Kefeli, *a.g.e.*, s. 129

¹³² "Moskof İşgali Esnasında 1", *Tasvir-i Efkar*, 14 Nisan 1918.

¹³³ Ahmet Halil, "Trabzon'da Bir Medeniyet Enkazı", *Meslek*, 16 Haziran 1925, s. 11.

¹³⁴ Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 2", *Tanin*, 22 Haziran 1918.

ancak yarım bıraktığı mendirek, işgalden sonra Ruslar tarafından yeniden düzenlenmişti. Bunun için mevcut mendirek duvarının üstüne taş dolu bir iki duba ve torpil yemiş vapur yerleştirilmişti.¹³⁵ Bu sayede Ruslar, ihtiyaçlarının başlıca kısmıyla ordunun mühimmat ve erzakını, denizden Trabzon'a taşıyarak açtıkları şoselerden askeri mevkilere ulaştırabilmişlerdi.¹³⁶

Rus işgalinden kurtulmuş sahil vilayetleri ile limanların durumunu incelemek üzere Bahriye Nazırı Cemal Paşa başkanlığındaki bir heyet Batum'a kadar gitmek üzere Trabzon'a gelmişti. Heyet, Ruslar tarafından Trabzon Limanı'nda yapılan mendireğin tamamlanması için yapılacak çalışmaların törenine katılmıştı.¹³⁷ Mendireğin ikmali için yapılan törende Cemal Paşa, bu şehirle yakından ilgileneceğini, yıkılmış köhne Trabzon'un yerine yeni, umranlı, geniş yollu, işlek limanlı bir Trabzon ikame etmek için arkadaşlarıyla birlikte elinden geldiği kadar çalışacağını,¹³⁸ yeniden imar edilecek olan Trabzon'un en geç on yıl içinde Batum'un seviyesine ulaştırılacağı belirtilmişti.¹³⁹ Vilayet idaresiyle ordu ve hükümet, şehre gelecek muhacir, zahire ve sairenin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için mesai harcıyordu.¹⁴⁰ Zira Ruslar, askeri malzeme nakli için liman civarında eskiden başlanılmış olan mendirek önünde birkaç köhne vapur batırarak bir rıhtım yapmak istemişlerdi. Ancak bu girişimlerini tamamlayamadan şehri terk etmek zorunda kaldıklarından Harşit Çayı'ndan Trabzon'a kadarki yollarda araba, mühimmat ve başkaca harp malzemelerini bırakmışlardı.¹⁴¹ Geriye müthiş bir enkaz bırakılmıştı. Yol kenarlarında kamıştan çadırlar, araba parçaları, boş fişenk kovanları, at kafaları, müthiş bir fil gibi yolun üzerinde devrilmiş yol makineleri mevcuttu.¹⁴² Ruslardan kalan malzemelerin başında arabalar geliyordu. Zira bütün şehir bir araba mezarlığı halindeydi. Sokaklarda, meydanlarda, bahçelerde, viranelerde, evlerde, sahillerde, denizin içinde bile sağlam, kırık, tekerlekli, tekerleksiz, devrilmiş, yuvarlanmış her tür ve şekilde, büyük küçük binlerce araba Bolşevikler tarafından Osmanlı ordusuna hediye edilmişti. Ruslar bu arabalara ait 9000 kadar katırı Trabzon'da da bırakmışlardı. Bir kısmı ötede berideki ağaçların kabuklarını, arabaların tahtalarını kemire kemire açlıktan ölmüş, diğer sağlam kısmı ise ordumuz tarafından askeri birliklere verilmişti. Liman üzerinden şehre ilk girenler, her tarafı kaplayan arabalar, katırlar, aba ve çizmeler, top mermileri, eski üniforma parçaları, yeni gocuklar, mataralar, gaz maskeleri, tüfekler, makineli tüfekler, bomba topları, dikenli tel kangalları, tel

¹³⁵ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 2", *Vakit*, 22 Mayıs 1918.

¹³⁶ "Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevlan", *Tanin*, 18 Mayıs 1918.

¹³⁷ Abidin Daver, "Son Haberler", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

¹³⁸ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

¹³⁹ Abidin Daver, "Batum'a Doğru 2", Trabzon'da, *Tasvir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918.

¹⁴⁰ "Eski Topraklarımız Eski Topraklarda Bir Cevlan", *Tanin*, 18 Mayıs 1918.

¹⁴¹ "Moskof İşgali Esnasında 2", *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1918.

¹⁴² Ahmet Refik, "Kafkas Yollarında 2", *Tanin*, 22 Haziran 1918.

kesmeye mahsus makas, yük ve binek otomobilleri velhasıl hadsiz, hesapsız harp malzemesini görüyordu. Ruslar Soğuksu'da 15 santimetrelik seri ateşli ve dört toplu bir sahil bataryası tesis ettikleri gibi bu toplar için de bin tane mermi bırakmışlardı. İskelesinden itibaren adi yürüyüşle bir saatlik bir sahada Ruslar tarafından bırakılan araba, otomobil ve harp malzemesinin haddi hesabı yoktu. Top mermilerinin yanında ziraat makineleri, kalburlar, foçalar, sahra fırınları, taş kırma makineleri de vardı. Bilhassa Değirmendere sahillerindeki dalga-kıran ile iskeleler civarı -ki buralarda Ruslar tarafından depolar yapılmış ve baştanbaşa çifte dekovil hattı tesis edilmiştir- her türlü malzeme ile doluydu. Yepyeni bomba topları, çoğu İsveç Sürer Fabrikası'nın markasını taşıyan otomobiller, dekovil lokomotifleri, küçük dekovil vagonları sekiz depo dolusu benzin ve vakum yağı, iki otomobil tamirhanesi, müteaddit sahra projektörleri, müteaddit kablolar bulunuyordu.¹⁴³ Kumsallara sahipsiz arabalar, kesik kesik tel mangallar, top top yaslı ve dikenli tel örgüleri, çehreleri sararmış lokomobiller,¹⁴⁴ kırık dökük otomobiller, henüz döşenmemiş dekovil rayları, tekerlekleri havada vagonlar, demir sapanlar, boş fiçılar, dökülmüş kireçler, toprağa gömülü kauçuklar, keçe çizmeler, otomobil lastikleri, boş gülle kovanları, yüzükoyun olmuş kayık kaburgaları serpilmiş durumdaydı.¹⁴⁵ Amerikan usulü otomobiller, Japonların gönderdiği bücür sarı toplar, Amerikan markalı hantal silindirler, altlarında köpükler bozulup çürümüş etüv dolapları, fiçılar koyun postunun tüyleri kadar çok ve sayılamayacak düzeydeydi.¹⁴⁶

Sahilde bırakılan malzemeler arasında yığın halinde uzun menzilli toplar, obüsler ve seri ateşli silahlar da bulunuyordu. Askeri malzemenin dışında önemli miktarda erzak ve zahire de mevcuttu. Özellikle yiyecek malzemeleri için iskele kıyılarında yapmış ambarlarla,¹⁴⁷ ahşap ve kargir depo binaları metruk bir vaziyetteydi.¹⁴⁸ İskeleden Değirmendere ağzına kadar uzayıp giden düzlükteki binlerce araba, dekovil arabası, birçok lokomotif, lokomobil ve otomobil, buranın Rus silah ve cephanesine depo hizmeti gördüğüne şüphe bırakmıyordu.¹⁴⁹ Sahilde ilk dikkat çeken şeylerden biri, Mekteb-i Sanayi için yapılmaktayken yarım kalan bina çevresindeki harabeydi. Türk ordusu Trabzon'a giderken, Bolşevikler cephaneliklerin bulunduğu bu iskelelerin önüne toplanmışlardı. Bir kaza bütün cephanelikleri tutuşturmuş, üç gün devam eden yangında ikibin Rus askeri yanarak ölmüştü.¹⁵⁰

¹⁴³ Abidin Daver, "Batum'a Doğru 2", *Tasvir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918.

¹⁴⁴ Lokomobil: Sanayi ve tarımda kullanılan tekerlek üzerine kurulmuş, istenilen yere çekilebilen patlamalı motor veya buhar makinesi.

¹⁴⁵ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 2", *Vakit*, 22 Mayıs 1918.

¹⁴⁶ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 3", *Vakit*, 24 Mayıs 1918.

¹⁴⁷ G.K., "Kafkasya Mektupları 2", *Tasvir-i Efkar*, 7 Mayıs 1918.

¹⁴⁸ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 2", *Vakit*, 22 Mayıs 1918.

¹⁴⁹ G.K., "Kafkasya Mektupları 3", *Tasvir-i Efkar*, 10 Mayıs 1918.

¹⁵⁰ "Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevelan", *Tanin*, 18 Mayıs 1918.

Bundan beş sene önce burada siyah kalpaklı, kolsuz aba hırkalı Acem kervancılar Zigana Dağlarından Gümüşhane sırtlarından uzak İran'a götürecekleri sandıkları develere ağır ve kaygısız yüklerlerdi. Şimdiki manzara ise şöyleydi: Son infilakla alt üst olmuş bu enkazlar arasında uzun yelkenli takalarla Trabzon muhacirleri memleketlerine dönüyorlardı. Hala devam eden leş kokuları arasında kayıklarından aldıkları toprak testilerini ve yatak denklelerini sahile indiriyorlardı. Bazıları, kayıkların küreklerini çaprazlamasına dikmiş, ortasına uzattığı kancalara yelkenleri atıp çadır yapmış, altında ateş yakmış yüzü örtük peştamallı kadınlar, siyah kovalarda yiyecek hazırlıyorlardı.¹⁵¹

Limandaki mendirek, birkaç depo ve yol, buradaki tesisat arasında en önde gelenleriydi. Kadri Bey tarafından yapımına başlanan mendireğe Ruslar, ciddi eklentiler yaparak ihtiyaca cevap verir hale getirmişlerdi. Bugünkü haliyle mendirek, vapurların yanaşmasına müsait sağlam bir iskele durumundaydı. Yükleme ve boşaltma faaliyetlerini kısmen de olsa ifa edecek durumda bulunan mendirek hakkında yerinde bir değerlendirme yapan teknik heyet, küçük eklentiler yapılarak tamamlanabileceğine karar vermişti. Böylelikle Rusların yarım bıraktığı mendireği yeniden düzenlemek muhacirlikten dönen Türk çocuklarının ilk eseri olacaktı. Zira Bahriye Nazırı Cemal Paşa bu konuda üzerine düşeni yapacağı taahhüdünde bulunmuştu.¹⁵²

Sonuç

18 Nisan 1916 ile 24 Şubat 1918 tarihleri arasında Trabzon'da yaşanan Rus işgali, vilayet nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman Türkler için bir iç göç niteliği taşıyan muhacirlik olgusunu ortaya çıkarmıştır. Rus işgaline uğrayan doğu illerinden de gelen muhacirlerle birlikte sayıları yüzbinlerle ifade edilen ahali, işgale uğramamış batı vilayetlerine doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Hiç kuşku yok ki bu muhacirlik olgusunun arka planında 93 Harbi'nin yarattığı "*Rus/Moskof*" imajı da önemli bir rol oynamıştır.

Rus Çarlığı'nın güneye inme planının bir parçası olan Trabzon vilayetinin işgali, bölgede kalıcı bir Rus idaresi kurulmasının altyapısının oluşturulmasını da öngörmüştür. Bu nedenle işgalin hemen arkasından Trabzon'a gönderilen ve Rus Bilimler Akademisi mensuplarından oluşan bilim heyeti bölgede, demografik, arkeolojik, mimari alanlarda yoğun bir çalışma başlatmıştır. Belli merkezlerde toplanan resmi belgeler değerlendirmeye tabi tutulmuş, kalıcı Rus idaresinin temellendirilmesi amacıyla daha çok mülkiyet kayıtları üzerinde çalışmalar yürütülmüştür.

Öte yandan müttefikleri olan İtilaf Devletleri'nin diğer unsurlarıyla

¹⁵¹ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında 2", *Vakit*, 22 Mayıs 1918.

¹⁵² "Eski Topraklarımız: Eski Topraklarda Bir Cevelan", *Tanin*, 18 Mayıs 1918.

aralarında imzaladıkları Petrograt Protokolü'nün gereği olarak da Çarlık Rusya'sının kalıcı bir parçası olarak gördükleri Trabzon ve havalisini, muhtemel bir Türk saldırısına karşı korumak için yoğun bir askeri tahkimat çalışması başlatılmıştır. Bu nedenle bölge komutanlığına mühendis kökenli General Schwarz getirilerek, onun sunduğu tahkimat projesi çerçevesinde, şehir merkezi başta olmak üzere askeri malzemeyi nakledebilmek için geniş yollar açılmıştır. Buna bağlı olarak, ordunun ikmal merkezinden oldukça uzaklaşmış olması da dikkate alınmış ve bu sorunun çözümü için Batum-Trabzon demiryolu projesi hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz bütün bu altyapı hizmetleri, kalıcı Rus varlığının temellendirilmesine yönelik faaliyetlerdir. Bu bağlamda Ortodoks Hristiyanlık ortak zeminini kullanan Rusların, şehirdeki camilerin yeniden kiliseye çevrilmesi, Müslüman Türkler için Trabzon'un manevi fethinin simgeleri olan Hoşoğlan Türbesi ve Ahi Evren Dede Camilerinin anlamsızlaştırılmaya çalışılması gibi düzenlemeleri, hiç kuşku yok ki Rus egemenliğini zihinlerde perçinleme stratejisinin parçasıydı.

Erzurum'un işgalinde yaşanan vahşet ve tahribatın Trabzon'da da yaşanmaması için vilayet yönetiminin Ordu'ya taşınması nedeniyle Rus ordusu Trabzon'a herhangi bir direniş olmaksızın girmiştir. Bununla birlikte Trabzon şehri başta Rus bahriyelileri olmak üzere Rum ve Ermenilerin yağma, talan ve tahribatlarından nasibini almaktan kurtulamamıştır. Özellikle şehir merkezindeki Müslümanların neredeyse tamamının evlerini terk ederek muhacir olmalarını fırsat bilen Osmanlı gayrimüslimleri, Türk evleri ve dükkanlarını yağmalamışlar, hatta bir kısmına da el koyarak kendi malları haline getirmişlerdir.

Diğer bir önemli tahribat ise Rusya'da yaşanan iç karışıklıkların Trabzon'daki Rus ordusu içinde yarattığı kargaşanın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Askeri hiyerarşi ve otoritenin kaybolmasıyla meydana gelen kaos, 1917 yılı sonlarında şehirde yeni bir tahribat sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Bu boşluktan yararlanan Rum ve Ermeniler, az sayıdaki Müslüman Türklere yönelik baskı ve zulümlerini artırmış, katliamlar yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarının Müslüman Türklere yaptığı bu davranışlar, cemaatler arasındaki bir arada yaşama düşüncesini temelinden sarsmış, bunun üzerine, Mondros Mütarekesi'nden sonraki süreçte bağımsız bir Pontus devleti kurma çabaları da eklendiğinde Lozan Antlaşması'yla uygulamaya konulan mübadelenin zemini oluşmuştur. Başka bir ifadeyle Balkan Savaşlarının ardından anlam ve önemini kaybetmiş olan Osmanlılık düşüncesinin, Rus işgaline maruz kalan Doğu Karadeniz'de gayrimüslimlerin Müslümanlara yaptıklarıyla, iflas etmiş olduğu bir kez daha doğrulanmıştır.

Zira bu makalede tanıklıklarına başvurulmuş ve bir kısmı İstanbul basınının temsilcilerinden oluşan şahısların, işgal sonrası Trabzon'una dair verdikleri öznel/subjektif aktarımların birbirleriyle örtüşmesi, tespitimizi doğrular veriler sunmaktadır. Lozan görüşmeleri sırasında Milletler Cemiyeti temsilcisi

Norveçli Dr. Nansen tarafından önerilip Türk ve Yunan hükümetlerince de kabul edilerek Lozan Antlaşması'yla gerçekleştirilen mübadelenin, insani açıdan ağır bir bedel olduğu düşünülse de siyasi bakımdan bir zorunluluk olduğu, tanıkların ifadeleriyle de teyit edilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Rus işgali, Doğu Karadeniz bölgesinin demografik yapısında da önemli sonuçlara neden olmuştur. İşgal bölgesindeki Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu muhacir olmuş, çok zor şartlar altında geçen iki yıllık sürede yaşanan ölümler sonucunda nüfusta ciddi azalma meydana gelmiştir. Öte yandan muhacirliğe çıkan ailelerden bir kısmı da sığındıkları yörelere yerleşerek buralarda yeni bir yaşam kurmaya çalışmışlar ve bir daha memleketlerine geri dönmemişlerdir. Bu bağlamda, özellikle Sakarya, Düzce, Bolu ve İzmit vilayetlerinde Doğu Karadeniz'den göçen ailelerin iskaniyle yeni yerleşim birimleri oluşmuştur. Bu gelişme, ailelerin kendi rızaları dışında parçalanmaları gibi sosyal bir sorunu da beraberinde getirmiştir.

Rus işgalinin yarattığı olumsuz sonuçlardan biri de Trabzon ekonomisinde yarattığı tahribattır. Seferberlikle birlikte genç erkek nüfusunu cephelelere gönderen ve geriye çocuk ve yaşlıları kalan yöre halkının yaşadığı muhacirlik, onları hem işgücünden, hem de güvenlikten yoksun bırakmıştır. Hiç kuşkusuz bu durum, muhacirlerin yaşadıkları koşulları daha da zorlaştırmış, kayıpların artmasında temel etkenlerden biri olmuştur. İşgalin sona ermesiyle, bu denli olumsuzluklar arasında memleketlerine dönebilenler, yıkılıp yıkılmış olan evlerini onarıp yeni bir yaşam kurmaya çabalarlarken, savaş bitmediği için erkek çocuklarının desteklerinden yoksun bir şekilde hayata tutunmaya çalışmışlardır. Mondros Mütarekesi ile savaşın sona ermesi ve ordunun terhis edilmesi de bu ailelerin askerdeki çocuklarının geri dönmesini sağlayamamıştır. Zira bu savaşta Osmanlı Devleti, yaklaşık iki milyona yakın insanını kaybetmiştir ve bunların arasında Doğu Karadeniz bölgesinden de çok sayıda asker vardır. Milli Mücadele sürecine bu olumsuz koşullar içinde giren Trabzon vilayeti halkı, Lozan Antlaşması'yla gerçekleştirilen mübadele ile siyasi açıdan daha sorunsuz bir demografik yapıya kavuşmuş olsa da ekonomik açıdan yeni bir çöküş daha yaşamıştır. Çünkü, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Limanı üzerinden yapılan transit ticaretin şehirde yarattığı zenginliğin kaynağını elinde tutan Rumların mübadil olmaları da Trabzon ekonomisini olumsuz şekilde etkilemiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Rus işgalinin sonucu olan muhacirlik olgusunun yarattığı ağır travma, sözlü kültür aracılığıyla bugün bile hala sosyal bir vaka olarak bölge halkının zihninde canlılığını korumaktadır.

EK-1: Trabzon Polis İdaresi'nin resmi tabelasının indirilmesi

EK-2: Mustafa Sırrı'nın sahibi olduğu Trabzon gazetesi

